

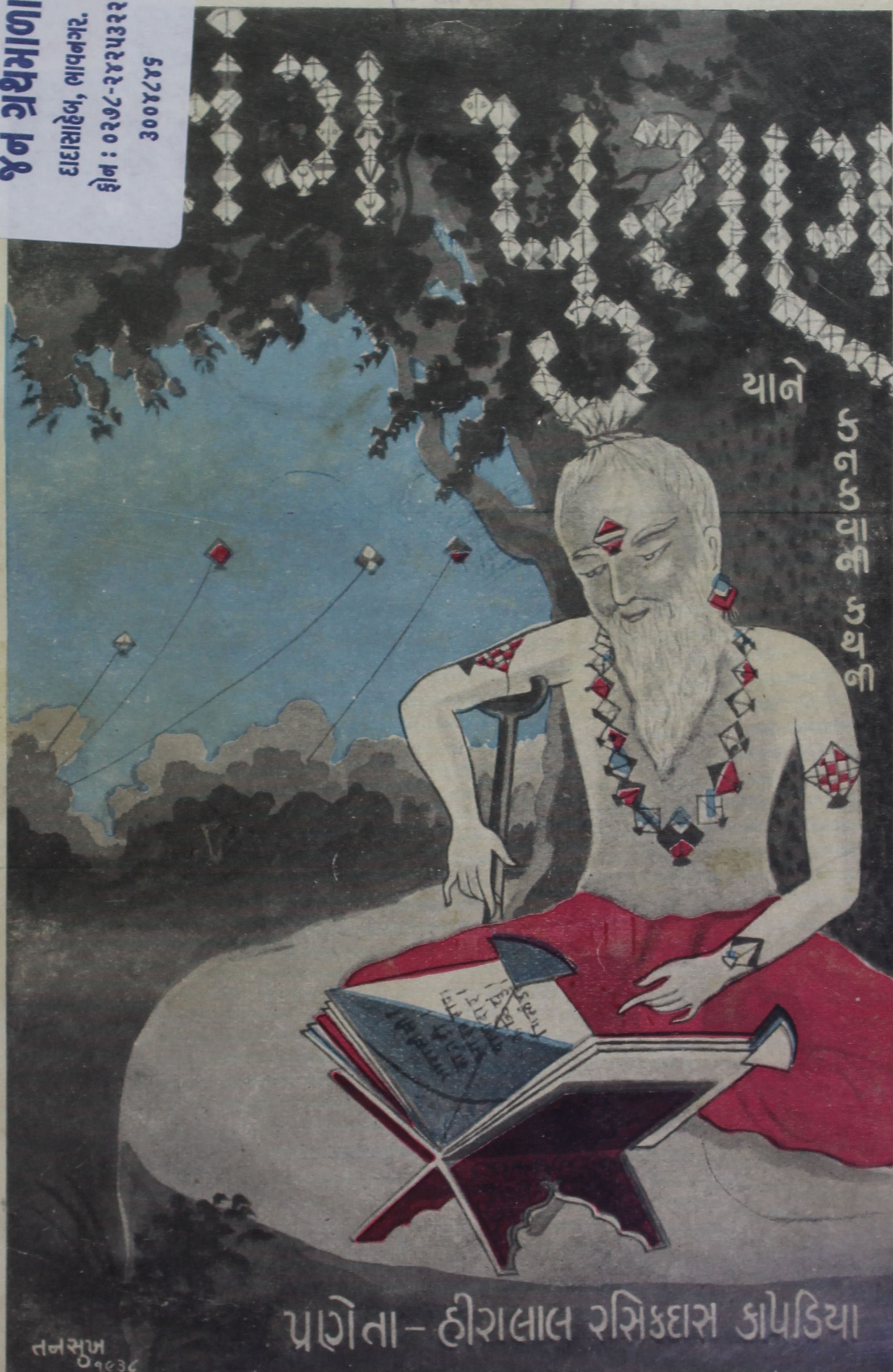
શ્રી યશાવજયજી

જૈન ગ્રંથમાળા

દાદાસાહેબ, ભાવનગર.

ફોન : ૦૨૭૮-૨૪૨૫૩૨૨

૩૦૦૪૮૪૬

યાને

કનકવાની કથા

પ્રણેતા - હીરાલાલ રસિકદાસ અપકિયા

તનમુખ
૦૧૯૩૮

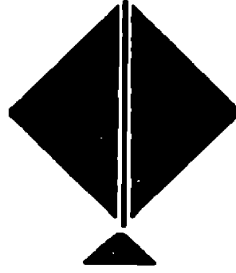

પતંગ પુરાણ

યાને

કનકવાની કથની

(સચિત્ર)

પ્રણેતા

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

પ્રથમ આવૃત્તિ : : : નકલ ૧૦૦૦

વીરસંવત ૨૪૬૪]

મ. સ. ૧૯૩૮

[વિક્રમસંવત ૧૯૯૪

મૂલ્ય રૂ. ~~૧૦૦~~ Rs 1/-

મુદ્રક:
કાલિદાસ કૃપાશંકર શેલત,
‘પ્રતાપ’ પ્રી. પ્રેસ, કલ્પીઠ, સુરત.

સંપાદક અને પ્રકાશક:
હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા,
સાંકડીશેરી, ગોપીપુરા, સુરત.

આ પુસ્તકના પુનર્મુદ્રણ, ભાષાન્તર વગેરેને લગતા તમામ હક
તેમ જ ચિત્રોને પણ લગતા તમામ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.

પ્રાપ્તિસ્થાન

- (૧) હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા,
સાંકડીશેરી, ગોપીપુરા, સુરત.
- (૨) મણીલાલ રસિકદાસ કાપડિયા, M. Sc.
ખટાઉતી ચાલ, ભાંગવાડી, કાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ.
- (૩) Mr. S. V. Parekh
c/o Win & Co. 41, Bruce Street
BOMBAY (1)
- (૪) પ્રતાપ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, કલ્પીઠ, સુરત.
- (૫) ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર, હવાડિયો : ચકલો, સુરત.

શું લખવું ?

ઇ. સ. ૧૯૧૮માં એમ. એ.ની પરીક્ષા ગણિત સાથે પસાર કર્યા બાદ મેં વિલ્સન કૉલેજ (Wilson College)માં ગણિતના અધ્યાપક તરીકે મારું જીવન શરૂ કર્યું અને બે ત્રણ વર્ષમાં જ મેં પ્રાચ્યતત્ત્વસંશોધનના ક્ષેત્ર તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો. આજે કેટલાંયે વર્ષો થયાં મને આ સંશોધનના ક્ષેત્રે લલચાવ્યો છે અને તેમાં હું મારી શક્તિ અનુસાર વિચરું છું^૧. આ ક્ષેત્રમાં મારાં સંતાનો રસ લઈ શકે-કંઈ નહિ તો નિરીક્ષણ-શક્તિ કેળવી શકે, વિગતો મેળવી શકે અને તેને વ્યવસ્થિત રૂપ આપી શકે તેમ હું ઇચ્છતો હોવાથી તેમને અને મને પણ ગમતી કોઈ એક પ્રવૃત્તિને લગતી વિવિધ હકીકતોથી તેમને વાકેફગાર કરવાનું મેં ઉચિત ધાર્યું. આ પ્રવૃત્તિ તે ‘કનકવો ચગાવી પેચ લડાવવા’ એ છે.

હું આજથી લગભગ ૨૫ વર્ષ ઉપર એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજ (Elphinstone College)માં ગણિત શીખતો હતો ત્યારે કનકવાને લગતાં ઉદાહરણો મને બાણવાનાં મળ્યાં અને પછી તો કનકવાને લગતા કેટલાક પ્રશ્નોનો ગણિતશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનું પણ મને મન થયું. આ ૨૫ વર્ષો મેં મારાં સંતાનોને પૂછી તેમની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ સતેજ કરી અને તેને તૃપ્ત કરવા માટે હું તેમને ‘કનકવા ચગાવવા ને પેચ લેવા વિષે’ વિવિધ માહિતી પૂરી પાડતો ગયો. રમુજીભાષામાં કહું તો ‘પતંગ-પુરાણ’ની સામગ્રી રજૂ કરતો ગયો. એમ કરતી વેળા એને લિખિત રૂપ આપવાથી આ વિષયના અન્ય જિજ્ઞાસુઓને પણ આનંદ થશે એમ લાગવાથી મેં એ દિશામાં પ્રયાસ શરૂ કર્યો. સૌથી પ્રથમ મેં વિચારવા લાયક વિવિધ મુદ્દાઓની નોંધ કરી અને પછી મને ફાવ્યું તેમ તેમાંથી એકેક મુદ્દો લઈ તેને હું વિસ્તારતો ગયો. આમ કરતાં કરતાં હું આ છપાઈને બહાર પડતાં નિબંધ (thesis)નું ‘જોખું’ (tentative edition) ઘડી શક્યો. ત્યાર બાદ એક વેળા રા. છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી બી. એ. સાથે આ વિષય પરત્વે વાત નીકળતાં તેમણે મને કહ્યું કે સચિત્ર દેશી રમતો નામના પુસ્તકમાં મેં તમારા મામા સદ્ગત ગોરધનદાસ ડાહ્યાભાઈ વાવવાળા

૧ આ કાર્યમાં મારો ઉત્સાહ ચાલુ રહે તે માટે મને મુંબઈ વિદ્યાપીઠ (University of Bombay) તરફથી અત્યાર સુધીમાં ત્રણ વાર Research Grant મળેલ છે.

૨ આમાંના કેટલાક મેં અત્ર પ્રસ્તાવણી તરીકે ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં આપ્યા છે.

૩ આમાં સામાન્ય અક્ષરજ્ઞાન ધરાવનારી અનેક અક્ષિતઓનો સમાવેશ થતો હોવાથી મેં જેમ અને તેમ સાદી ભાષામાં આ પુરાણ લખ્યું છે.

પાસેથી કેટલીક હકીકતો મેળવી કનકવા અને લંગરિયાં વિષે લખ્યું છે. વળી “સચિત્ર લેખન પુસ્તક”માં પણ થોડીક માહિતી એના લેખક મહોદયે આપેલી છે. આ બે પુસ્તકો જોઈ જવાની મેં ઇચ્છા વ્યક્ત કરી એટલે તરત જ તેમણે પોતાના પુસ્તકાલયમાંથી મને એ વાંચવા આપ્યાં જે બદલ હું એમનો ઋણી છું. એ બે પુસ્તકો હું વાંચી ગયો તે પૂર્વે હિંદી શબ્દસાગર અને Encyclopædia Britannica હું જોઈ ગયો હતો. એમાંથી જે કંઈ હું લાભ ઊઠાવી શક્યો છું તે બદલ હું એના લેખક અને પ્રકાશક મહાશયોનો સ્નાનદ આભાર માનું છું. બંગાળી કોશ વગેરેમાં આ વિષયને અંગે અત્ર નહિ નોંધાયેલી કેઈ વિગત છે કે કેમ તેની હું તપાસ કરી શક્યો નથી તેથી મને ખેદ થાય છે. એથી જો કેઈ એવી વિગત રહી જતી હોય તો તે તરફ તેમ જ અત્ર રજૂ કરેલી વિવિધ હકીકતો પૈકી કોઈમાં કંઈ સ્પષ્ટતા જણાતી હોય તો તે તરફ મારું સત્વર ધ્યાન ખેંચવા હું તજ્જોને વિનવું છું.

આ પુરાણની મુદ્રણાલય-પુસ્તિકા (press-copy) લગભગ તૈયાર થવા આવી હતી એવામાં મને મારા જૂના મહોદલામાં-નાણાવટમાં નવલશાના કોઠા આગળ જવાનું થયું, અને મને મારા સદ્ગત પિતાના એક બાલસ્નેહી અને કનકવાના શોખીન અને ઉસ્તાદને મળવાનું થયું. એમનું નામ છગનલાલ છખીલદાસ છે. તેમની પાસે આ પુરાણમાંના કેટલાક મુદ્દાઓને લગતું લખાણ હું વાંચી ગયો એ વેળા તેમણે મને જે કંઈ નવીન બાબતોની માહિતી આપી હતી તેની હું અત્ર સાભાર નોંધ લઉં છું.

કેટલાંયે પુસ્તકો જે સમયે છપાઈ રહેવાં જોઈએ તે સમયે છપાઈ રહેતાં નથી, પણ આ પુસ્તક તો ધારેલે સમયે સચિત્ર સ્વરૂપે છપાઈને બહાર પડે છે એટલે આ, આ મુદ્રણાલય નામે “પ્રતાપ”નો પ્રતાપ છે એમ કહ્યા વગર નહિ ચાલે.

હવે આ પુરાણમાં જે ચિત્રો આપેલાં છે તે વિષે બે બોલ કહીશ. આ ચિત્રો અહીંના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર રા. તનમુખ બાલુભાઈએ આલેખ્યાં છે. એમણે જે ઉત્સાહ અને ત્વરાથી આ કાર્ય કર્યું છે તે બદલ એમને ધન્યવાદ ઘટે છે. એ ચિત્રોનાં પુનર્મુદ્રણાદિને લગતા તમામ હક્ક આ લેખકને સ્વાધીન છે.

અંતમાં આ પુરાણ ગુજરાતીઓમાં સંશોધનવૃત્તિ જાગૃત કરવામાં સહાયક થઈ પડે એમ હું ઇચ્છું છું. વિશેષ શું લખવું?

સાંકડીશેરી, ગોપીપુરા,
સુરત.
માર્ગશીર્ષ શુક્લ ચતુર્થી
તા. ૨૬-૧૧-૩૮

હીરાલાલ. ૨. કાપડિયા.

અનુક્રમણિકા

		પૃષ્ઠાંક
થું લખવું ?		૩- ૪
વિષયપ્રદર્શન		૬
પહેલો અધ્યાય :	કનકવાનો પરિચય	૧- ૬
બીજો „ :	કનકવાની રચના ને પરીક્ષા	૧૦-૧૪
ત્રીજો „ :	દોરી, પિંડુ ને પરતી	૧૫-૨૪
ચોથો „ :	કનકવા ચગાવવાની ને ઉતારવાની વિધિ	૨૫-૩૨
પાંચમો „ :	પેચ લગાવવાના ને કનકવા લપટાવવાના પ્રકારો	૩૩-૩૯
છઠ્ઠો „ :	કનકવાની મોસમ ને એ વખતનું વાતાવરણ	૪૦-૪૪
સાતમો „ :	પ્રકીર્ણક	૪૫-૫૧
પહેલું પરિશિષ્ટ :	લંગરિયાં ને ધીસરકાદા	૫૨-૫૩
બીજું „ :	પરિભાષા	૫૩-૫૫
ત્રીજું „ :	પ્રશ્નાવલી	૫૫
પહેલું ચિત્રપટ :	ચિત્ર ૧-૧૮	પૃ. ૪ ની સામે
બીજું „ :	„ ૧૯-૩૯	„ ૧૬ „ „
ત્રીજું „ :	„ ૪૦-૫૨	„ ૩૦ „ „
ચોથું „ :	„ ૫૩-૫૭	„ ૪૮ „ „

વિષયપ્રદર્શન

અધ્યાય ૧ : ઉપક્રમ, કનકવાની વ્યાખ્યા, પર્યાય, કનકવાનાં નામો, વિવિધ કનકવાનું સ્વરૂપ, મોટામાં મોટો કનકવો તેમ જ કુંડી, પંજો અને ટટ્ટી.

અધ્યાય ૨ : કનકવા અનાવવા માટેનાં સાધનો, કનકવાનાં અવયવો, ઢઢૂની અને કમાનની અનાવટ, ઢઢૂનાં ને કમાનનાં અવયવોનાં નામ, સાદા અને દોરીદાર કનકવા અનાવવાની રીત, અસલના કનકવા, વિવિધ કનકવાનાં માપ, કનકવાના રચનાર, કનકવાની પરીક્ષા તેમ જ ભાવ.

અધ્યાય ૩ : દોરીની પાટલી, જાતજાતની વિદેશી રીલો, સ્વદેશી આંટીઓ, દોરીની પરીક્ષા, કાચી દોરીને પાકી અનાવનાર ઉસ્તાદ, માંજો અનાવવાની રીત, ભાવ, માંજની પરીક્ષા, માંજને ગાંઠ આંધવાની રીત, માંજનો વપરાશ, પ્રમ્નો, દોરી વીંટવા-લપેટવાના પ્રકારો, ગૂંચળી વાળવાની રીત, પિંડાનો અર્થ, પિંડાં અનાવવાનાં સાધનો, ગોળ પિંડું અનાવવાની રીત, નાળિયેરી પિંડું અનાવવાની રીત, શણુનું પિંડું, પરતીનો અર્થ, ધુમટદાર ને ગોળ પરતીની અનાવટ, પરતીનાં અવયવોની રચના, પરતીનાં નામ, પરતી પર મોજો, પરતીની પરીક્ષા, પરતીનો ભાવ, પરતીનો ગુચ્છો, પરતી લપેટવાની રીતો, પિંડું સારું કે પરતી ? તેમ જ પરતીનો પ્રચાર.

અધ્યાય ૪ : કન્નાં આંધવા માટે કનકવાને પાડવામાં આવતાં કાણાં, એ કન્નાં વચ્ચેનું વિવિધ કનકવા આશ્રોને અંતર, કન્નાં આંધવાની ને માપવાની રીત, કનકવાની સવળી ને અવળી આજીની વ્યાખ્યા, ઉપલા કન્ના ને નીચલા કન્નાની સમજણ, શૂને શૂન વગેરે કન્નાનો પરિચય, એકવડાં ને એવડાં કન્નાં, કન્નાં માટેની દોરી, કનકવાને કહ્લાસર અનાવવાના ઉપાય, ઢઢૂ ને કમાન મરડવાની રીત, ઢઢૂ ભાંગી જતાં એ કનકવો ચગાવવા માટે કરાતી વ્યવસ્થા, કનકવાને કતરાવવાની ને ગોથ ખવડાવવાની રીત, ફાટેલા કનકવાને સાંધવાની રીત, કનકવો મૂકાવવાની રીત, પવનની અનુકૂળતા, કનકવા ચગાવવા લાયક સ્થળ, કનકવા ચગાવવાની રીતો, કનકવાની સહેલ, કનકવો ઉતારવાની રીત, કનકવા ચગાવવા માટેની અનુકૂળતા, કન્ની આંધવા વિષેની સમજણ અને કનકવા ચગાવતાં શીખવવાની રીત.

અધ્યાય ૫ : પેચનો અર્થ, પેચ લડાવવાના પ્રકારો, પેચ માટેનાં કન્નાં, સળંગ દોરી, ચામડાની ખોલી, કનકવા પર નામઠામ, જર્મની અને ઇંગ્લંડ વચ્ચેનું યુદ્ધ, કયા પેચ લડાવવા સારા ? કોની સાથે પેચ ન લેવા ? પેચમાંથી છટકવાના ઉપાયો, હુરિયો, પરતી પકડનારની હોંશિયારી તેમ જ કનકવા લપટાવવાની રીત.

અધ્યાય ૬ : જુદા જુદા દેશમાં કનકવાની જુદી જુદી મોસમ, કનકવાને અંગે શરતો, વેચનારની હરિફાઇ, આકુંવકું, મકરસંક્રાન્તિને લગતું વાતાવરણ, કનકવા ઉપર ફાનસ, કુગ્ગા, ધંટ ને ખુરસી, અટક્યાળાં, નિયમો, સામાના કનકવા અને દોરી પકડવાની રીત, વાસી ઉતરણ, ગોરવ, ઉઠમણ અને વરસી સુરતમાં હિંદુસ્તાની કનકવાનો પ્રચાર તેમ જ સુરતનો શોખ.

અધ્યાય ૭ : કનકવાની ઉત્પત્તિ, કનકવાની પ્રાચીનતા, રાષ્ટ્રીય રમતગમત, ચીન વગેરેમાં કનકવાની ઉજવણી, અન્ય દેશોના વિવિધ જાતના કનકવા, પ્રયોજન, ઉપયોગ, કનકવાની ઊંચાઇ, એનો વેગ, એ ચગાવવાથી લાભ ને હાનિ તેમ જ કનકવાને લગતાં કાવ્યાદિ.

પરિશિષ્ટ ૧-૩ : ઘીસરકાદા ને લંગરિયાં, પરિભાષા તેમ જ પ્રશ્નાવલી.

સાહિત્યક્ષેત્રમાં મારો નમ્ર ફાળો

- (૧) ન્યાયકુસુમાંજલિ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી અનુવાદાદિ સહિત
- (૨) શૃંગારવૈરાગ્યનરંગિણી " અનુવાદાદિ "
- (૩) સ્તુતિચતુર્વિંશતિકા સટીક " " "
- (૪) ચતુર્વિંશતિકા સટીક " " "
- (૫) શ્રીચતુર્વિંશતિજિનાનંદસ્તુતિ સટીક " " "
- (૬-૭) શ્રીભક્તામરસ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્ય-
સંગ્રહ (ભાગ ૧-૨) " " "
- (૮) શ્રીશોભનસ્તુતિ વિવિધ ટીકાઓ તેમજ સંસ્કૃત ભૂમિકા "
- (૯-૧૦) તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (ભાગ ૧-૨) સ્વોપન બાળ્ય, બાળ્યાનુસારિણી ટીકા તેમજ સંસ્કૃત
અને અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના સહિત.
- (૧૧) તત્ત્વાર્થસૂત્ર ગુજરાતી અનુવાદ સહિત.
- (૧૨) વૈરાગ્યસમંજરી ગુજરાતી અનુવાદ અને વિવેચન સહિત.
- (૧૩) પદ્માનંદ મહાકાવ્ય સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનાદિ સહિત (Gaekwad's Oriental Series).
- (૧૪) નવતત્ત્વસંગ્રહ.
- (૧૫) પ્રિયંકરનૃપકથા અને ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર પરિશિષ્ટાદિ સહિત.
- (૧૬) ચતુર્વિંશતિપ્રગ્નન્ધ વિવિધ પરિશિષ્ટો સહિત (Forbes Gujarati Sabha).
- (૧૭) ભક્તામર, કલ્યાણમંદિર અને નમિગિણી સ્તોત્રો અંગ્રેજી અનુવાદાદિ સહિત.
- (૧૮) ઋષભપંચાશિકા, વીરસ્તુતિ વગેરે ગુજરાતી અનુવાદાદિ સહિત.
- (૧૯) અનેકાર્થરત્નમંજુષા-અષ્ટવક્ષાર્થી વગેરે સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના સાથે.
- (૨૦) જ્ઞેનધર્મવરસ્તોત્ર " " "
- (૨૧) ગણિતનિલક ટીકા, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ઉપોદ્ધ્રવાત સાથે (Gaekwad's Oriental Series)
- (૨૨) ચતુર્વિંશતિપ્રગ્નન્ધનું ગુજરાતી ભાષાંતર (Forbes Gujarati Sabha).
- (૨૩) આહર્તદર્શનદીપિકા.
- (૨૪-૨૫) Descriptive Catalogue of Jaina Mss. Vol. XVII, pts. I-II.
- (૨૬-૩૦) આહર્ત જીવન જ્યોતિ (કિરણાવલી ૧-૫).

છપાય છે

- (૩૧) આહર્ત આગમોનું અવલોકન યાને તત્ત્વરસિક્યન્દ્રિકા (ભાગ ૧).
- (૩૨) અનેકાન્તજયપતાકા સ્વોપન ટીકા અને વિવરણ સહિત (Gaekwad's Oriental Series).
- (૩૩-૩૪) Descriptive Catalogue of Jaina Mss. (Vol. XVII, pt. III & Vol. XVIII, pt. I).

વિશિષ્ટ લેખો

- (1) New Indian Antiquary The Date of composition and authorship of a well-known verse in Sanskrit. (1938)

(2) The Annals of the Bhandakar Oriental Research Institute

Rajapras'niyasutra, its claim as upanga, its title etc. (1933)

References to the Bauddhas and their Philosophy in Umasvati's Tattvarthabhasya and Siddhasena Gani's commentary. (1933)

Ethico-religious classifications of mankind as embodied in the Jaina canon. (1934)

The Jaina commentaries. (1935)

Methods adopted by Jaina writers for recording their own names and those of their Gurus in the works composed by them. (1936)

A note on ધ્વજ and ધ્વજ. (1936)

Foliation of Jaina Manuscripts and Letter-numerals. (1937)

A Note on Four Problems given by Sri Ratnas'ekhara Suri in his work Acarapradipa. (1937)

(3) The Indian Historical Quarterly

A note on Candraprajnapiti. (1932)

A note on Sripati and his Ganita-tilaka. (1932)

A note on Jaina hymns and magic squares. (1934)

Some references pertaining to Agriculture in Jaina Literature. (1934)

(4) The review of Philosophy and Religion

Prohibition of Flesh-eating in Jainism. (1933)

(5) The Seventh Oriental Conference

Women in Jainism.

(6) The Journal of the University of Bombay

Outlines of Paleography with special reference to Jaina Palaeographical data and their evaluation. (1938)

The Jaina Manuscripts. (1938)

(૭) આલોક

આત્મજગૃતિ વિ. સં. ૧૯૭૭

મન એ જ બંધમોક્ષનું કારણ ”

બ્રાન્તિ (કથનિકા) ”

(૮) કૃષિવિજ્ઞાન

કૃષિશાસ્ત્ર ને ભારતીય સાહિત્ય

(૯) ગુજરાત

આગે કદમ (એક પ્રાચ્યતત્ત્વપ્રકાશન-મંદિરની સ્થાપના) ઇ. સ. ૧૯૩૬

કોણે શું ખાધું ? ” ” ૧૯૩૭

(૧૦) ચિત્રમયજગત

શ્રીદશવૈકલિકસૂત્રનું દિગ્દર્શન યાને એક

આહત આગમનું અવલોકન ૧૯૩૨

જૈન સાહિત્યમાં ‘મનુષ્ય’ સંબંધી વિશિષ્ટ ઉલ્લેખો ઇ. સ. ૧૯૩૩

સ્વસ્તિક, શ્રીવત્સ અને નન્દાવર્ત ૧૯૩૬

(૧૧) જૈન

સાહિત્યસેવા પૂર્વખંડ

૧૨-૧૨-૨૬; ૨૬-૧૨-૨૬

” ઉત્તરખંડ

૨૪-૪-૨૭; ૧-૫-૨૭

સાહિત્ય અને દષ્ટિકોણ (રૌપ્ય મહોત્સવ અંક) વિ. સં. ૧૯૮૬

(૧૨) બુદ્ધિપ્રકાશ

કેટલાક ઉચ્ચારમાં ખામી ઇ. સ. ૧૯૩૬

કોયલ ” ” ૧૯૩૭

(૧૩) શ્રીકૃષ્ણસુગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક

આગે કદમ ઇ. સ. ૧૯૩૬

ગુજરાત અને લિપિકદ્વયક, લેખન-

સાહિત્ય તથા અક્ષરશિક્ષણ

(લેખાંક ૧-૪) ૧૯૩૭-૧૯૩૮

પ તં ગ પુ રાણ

યાને

ક ન ક વા ની ક થ ની

અધ્યાય ૧

કનકવાનો પરિચય

ઉપક્રમ—સૌ કોષ્ટને આનંદ કરવો ગમે છે અને એથી તો જેને જેમ ફાવે તેમ તે એ મેળવવા મથે છે. નાનાં બાળકો રમકડાં વડે રમવામાં આનંદ માને છે તો કુમારો ને કુમારિકાઓ રમતગમતમાં ભાગ લેવામાં આનંદ માને છે. યુવકો અને યુવતિઓ તેમજ વૃદ્ધો અને વૃદ્ધાઓ પણ પોતાને ગમતી કોષ્ટ નહિ ને કોષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરી આનંદ લૂંટે છે. આ પ્રમાણેની જે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ બાળકોથી માંડીને વૃદ્ધો પણ આદરે છે તેમાંની એક પ્રવૃત્તિ એવી છે કે જેમાં હરકોષ્ટ ભાગ લઇ એ ઘડી મોજ કરી શકે. એ પ્રવૃત્તિ તે બીજી કોષ્ટ નહિ પણ કનકવા ચગાવવા એ છે. એ પ્રવૃત્તિનો યથેષ્ટ ખ્યાલ આવે તે માટે આપણે એની સાથે સંકળાયેલી અનેક બાબતોનો વિચાર કરવો જોઈએ, અને તેમાં પણ સૌથી પ્રથમ ‘કનકવો એટલે શું’ તે આપણે જાણવું જોઈએ. આમ હોઇ આપણે એની વ્યાખ્યારૂપે એના ગણેશ માંડીશું.

કનકવાની વ્યાખ્યા—સામાન્ય રીતે જે લગભગ ચોખ્ખા કાગળને અને કેટલીક વાર એવા જે કપડાને વાંસની ૧એક ઊભી ચીપ વડે તેમજ કમાનના આકારની ૨એક બીજી ચીપ વડે સજ્જ કરી એ કાગળને કે કપડાને યોગ્ય સ્થળમાં ડોરી ૪બાંધી આકાશમાં દોરી કે કવચિત્ તાર વડે ચગાવાય

૧ આ ઊભી ચીપને ‘ઢઢો’ કહેવામાં આવે છે. જુઓ ચિત્ર ૪૦.

૨ આ કમાનના આકારની ચીપને ‘કમાન’ કે ‘કાપ’ કહેવામાં આવે છે. જુઓ ચિત્ર ૪૦.

૩ આ દોરી અનેક જાતની હોઈ શકે. જેમકે (અ) સાદી, (આ) શણની, (ઇ) કાચપાચેલી અને (ઈ) રેશમની.

૪ આને ‘કત્રાં બાંધ્યાં’ એમ કહેવાય છે.

છે તેને ‘કનકવો’ યાને ‘પતંગ’ કહેવામાં આવે છે. જે એ કનકવો બહુ નાનો હોય તો એને ‘કનકવી’, ‘પતંગડી’, ‘ટેંચી’, ‘લેપડી’, ‘લેંપડી’, કુદી કે ‘કુગી’ કહેવામાં આવે છે.

‘કાશી-નાગરી-પ્રચારિણી સભા’ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘હિંદી-શબ્દસાગર અર્થાત્ હિંદી ભાષાકા એક બૃહત્ કોશ (ચૌથા ખણ્ડ)ના ૧૯૫૬માં પૃષ્ઠમાં ‘પતંગ’ યાને ‘કનકવા’ વિષે જે કેટલીક હકીકત નોંધાયેલી છે તેમાંથી નીચે મુજબની પંક્તિઓ અત્ર રજુ કરવી દુરસ્ત સમજાય છે:-

“સંજ્ઞા પું. [સં. પતંગ=ઉડાનેવાલા] હવા में ऊपर उड़ानेका एक खिलौना जो बाँस की तीलियों के ढाँचे पर एक ओर चौकोना कागज और कभी कभी बारीक कपडा मढ़कर बनाया जाता है। गुड़िया। कनकौवा। चंग। रतुकल। तिलंगी।”

અંગ્રેજીમાં કનકવાને ‘kite’ કહે છે. આનો અર્થ સમજાવતાં **The Concise Oxford Dictionary** (પૃ. ૬૨૬-૬૨૭)માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ કરાયેલો છે:-

“Toy consisting of light wooden frame, in form of isosceles triangle with circular arc as base, with paper stretched over it, flown in strong wind by string.”

The Students’ English Dictionary by John Ogilvie L. L. D. (પૃ. ૪૦૬) માં ‘kite’ના સંબંધમાં એવો નિર્દેશ છે કે “a light frame of wood and paper constructed for flying in the air for amusement.”

પર્યાય—જેને આપણે સુરત શહેરમાં મોટે ભાગે ‘કનકવો’ કહીએ છીએ તેને મુંબઈ વગેરે શહેરોમાં ‘પતંગ’ કહેવામાં આવે છે, અને એને કાઠિયાવાડમાં-જામનગર વગેરે શહેરમાં ‘મોડલો’ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે જેને ગુજરાતી ભાષામાં કનકવો, પતંગ કે મોડલો કહેવામાં આવે છે, તેને કચ્છી ભાષામાં ‘પડાઇ’ અને મારવાડી ભાષામાં ‘કિના’ કહેવામાં આવે છે એમ તપાસ કરતાં માલમ પડે છે. હિન્દીમાં અને મરાઠીમાં તો એને ‘પતંગ’ કહે છે. બિહારના લોકો એને ત્યાંની ભાષામાં ‘નિલંગી’ કહે છે. આ પ્રમાણે ભારતવર્ષના વિવિધ ભાગોમાં કનકવાને જુદા જુદા નામથી ઓળખાવાય છે.

કનકવાનાં નામો—જેમ બાદાદિ પદાર્થોનાં વિવિધ નામો છે તેમ કનકવાનાં પણ વિવિધ નામો છે. એ નામો પડવાનાં અનેક કારણો છે. જેમકે રંગ, તરેહ, આકૃતિ, કદ, સાધન, મૂલ્ય, જાત વગેરે. તેમાં જે કનકવાનાં નામ રંગ ઉપરથી યોજાયેલાં છે તે પર્યાયપૂર્વક નીચે મુજબ છે:-

+કાળી, કેસરી, ચટણી, તપખીરી, નારંગી, પીળી, બગલું, ભૂરી, +રાતી, +સાલી, +લીલી અને વાદળી. આ પૈકી કેસર જેવા પીળા રંગવાળા કનકવાને ‘કેસરી’ તો નારંગી જેવા રંગવાળા કનકવાને ‘નારંગી’ કહેવામાં આવે છે. ઘેરા લીલા રંગવાળો કનકવો ‘ચટણી’ કહેવાય છે અને તપખીર જેવા રંગવાળો કનકવો ‘તપખીરી’ કહેવાય છે.

૧ સ્વ. કવિ વિજયારામ કેશવરામ ત્રિવેદીએ રચેલ વિજયવાણી (પૃ. ૩૩૦)માં આ શબ્દ વપરાયેલો છે.

૨ હિંદી-શબ્દસાગર (પૃ. ૧૯૫૬)માં આ સંબંધમાં કહ્યું છે કે “बहुत बड़ी पतंग को तुकल कहते हैं।”

+ આ ગ્રંથથી અંકિત નામો રા. છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદીએ રચેલ “સચિત્ર દેશી રમતો” (પૃ. ૨૫૭)માં નોંધાયેલાં છે. આવાં બીજાં નામો માટે જુઓ રા. રા. પાનું.

સફેદ યાને ધોળા વર્ણના કનકવાને ‘અગલું’ કહેવામાં આવે છે. જો એનું ‘ચમચક’ પણ સફેદ વર્ણનું જ હોય તો એ ‘શુદ્ધ અગલું’ કહેવાય છે.^૨ એવી રીતે કાળા વર્ણના કનકવાનું ચમચક પણ કાળું હોય તો તે ‘શુદ્ધ કાળા’ કહેવાય છે. આ પ્રમાણે શુદ્ધ લાલી વગેરેનો અર્થ વિચારી લેવો.

કેટલાંક નામો કનકવાની તરેહને આભારી છે. જેવાં કે અઢીપટેદાર, +અસ્ત્રેદાર, +આંકદાર, આંખદાર, +આદાસીસી, કળિયું, +કળી, +કાગડી, ખડખૂચું, +ખરખુચું, ગિલંડર, ગિલેંદર, +ગીલંડર, ચટેપટેદાર, ચટેરી, +ચાનદાર, ચાનદાર પાનદાર, ચાંદદાર, ચોકડેદાર, ચોસલેદાર, ચોકાળું, જમાસજી, નોળિયેદાર, પટાદાર, +પટીદાર, પટેદાર, +પવાલેદાર, પાનદાર, પ્યાલેદાર, ખાજદાર, ખાજુદાર, ખાવટાની મા, +ખાવટો, ખેઅસ્ત્રેદાર, +ખેઆંખદાર, +ખેઆંખદાર પાનદાર, ખેપાનદાર, +ખેપટીદાર, ખેપટીદાર માથેદાર, +ખેખાજુદાર, ખેખાવટેદાર, ખેલાડવેદાર, +ખટકી, +માથેદાર, +માથેદાર ચાનદાર, +માથેદાર ચાનદાર પાનદાર, +માથેદાર પાનદાર, માથેદાર કુન્દેદાર, લંગોટદાર, +લાકડીદાર, +લાડવાદાર, +લાડવેદાર, વાવટેદાર, +શીલેદાર, +સાદડી, સાદડેદાર, સોકડીદાર અને હમેલદાર.^૩

આ નામો પૈકી કેટલાંક તો એક જ તરેહવાળાં કનકવાનાં ભિન્ન ભિન્ન નામો હોય એમ લાગે છે. જેમકે આંકદાર ને આંખદાર, કળિયું ને કળી, ખડખૂચું ને ખરખુચું, ગિલંડર, ગિલેંદર ને ગીલંડર, ચટેપટેદાર ને ચટેરી, ચાનદાર ને ચાંદદાર, પટાદાર ને પટેદાર, પવાલેદાર ને પ્યાલેદાર, અને લાડવાદાર ને લાડવેદાર. આ પૈકી કયું નામ વાસ્તવિક છે તેનો નિર્ણય કરવા માટે આ સ્થળ પ્રસ્તુત નહિ હોવાથી એ હકીકત હું જતી કરું છું, અને કેટલાક તરેહદાર કનકવાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપું છું:

અઢીપટેદાર—જે કનકવામાં ઉપલક દષ્ટિએ ચાર ત્રાંસા પટા જણાય અને છેલ્લા પટાના બે ભાગ જોવાય અને રંગીન પટાને ન ગણતાં અઢી પટા ગણવાય તેને ‘અઢીપટેદાર’ કહે છે. જુઓ ચિત્ર ૨૦.

અસ્ત્રેદાર—‘અસ્ત્રેદાર’ કહેા કે ‘ખેઅસ્ત્રેદાર’ કહેા તે એક જ હોય એમ લાગે છે. કનકવાને એકંદર ચાર લુગ છે. તેમાં ઢઢાની ટોચ આગળ મળતી કનકવાની બે લુગને આપણે એની ઉપલી બે લુગ તરીકે અને ઢઢાના છેડા આગળ મળતી એની બે લુગને આપણે એની નીચલી બે લુગ તરીકે ઓળખાવીશું. ઢઢાના ટોચમાંથી પસાર થતી અને ઢઢા સાથે સમાન ખૂણો કરતી તેમ જ નીચલી બે લુગ સુધી લંખાતી બે લીટીઓ દોરાતાં કનકવાની જે બે ત્રિકોણ આકૃતિ પડે છે તે આકૃતિવાળા કનકવાને ‘અસ્ત્રેદાર’ કહેવામાં આવે છે. જુઓ ચિત્ર ૧. આ કનકવામાં ઓછામાં ઓછા બે અને વધારેમાં વધારે ત્રણ રંગના કાગળ વાપરવામાં આવેલા હોય છે. બન્ને તરફના ત્રિકોણનો કાગળ એક રંગનો, કનકવાના બાકીના ભાગનો કાગળ બીજા રંગનો અને ચમચકનો કાગળ એ ભાગના રંગ જેવા રંગનો કે જુદા રંગનો હોય છે.

૧ કેટલાક કનકવાને જે ઢઢાના નીચલા ભાગ ઉપર ત્રિકોણ આકારનો એકેક કાગળ બંને બાજુએ ચાંટાડાયેલો હોય છે તેને ‘ચમચક’ કહે છે. જુઓ ચિત્ર ૪૦.

૨ જુઓ ચિત્ર ૨૨.

૩ આ ઉપરાંત બીજા અનેક જાતની તરેહના કનકવા બતાવાય છે. કેટલીક વાર દુકાનદારો કનકવામાં કળાં, ફેરી વગેરે ફળની આકૃતિઓ આપેલી હોય તેવા કનકવા દુકાનના બારણા ઉપર ટાંગે છે. દૂકમાં કહું તો કનકવામાં જે જાતની તરેહ પડાવવી હોય તેવી પડી શકે છે. સોપડાખાજની રમત રમતાં દંપતી પડાવવાં હોય તો તે પણ પડાવી શકાય છે, જેકે એવા કનકવા મોંઘા મળે.

આંખદાર—ઢઢાની ટાયમાંથી પસાર થતી અને ઉપલી બે ભુજના પ્રત્યેક છેડા સુધી લંબાતી અને વળાંકવાળી એવી બે લીટી વડે કનકવાની જે આકૃતિ બને છે તેવી આકૃતિવાળા કનકવાને ‘આંખદાર’ કે ‘બેઆંખદાર’ કહેવામાં આવે છે. જુઓ ચિત્ર ૭. આ કનકવા માટે પણ બે કે ત્રણ કાગળ કામમાં લેવાયેલા હોય છે.

નાકની ઢાંડીની ટાયની સાથે બંને આંખોના નીચલા ભાગના વળાંકની જેવી આકૃતિ બને છે તેવી આકૃતિવાળો આ કનકવો હોવાથી એનું નામ ‘આંખદાર’ પડ્યું હશે એમ લાગે છે.

ઢઢાથી સરખે અંતરે આંખ જેવી બે સંપૂર્ણ આકૃતિ જે કનકવામાં જુદી દેખાઈ આવતી હોય તેને પણ ‘આંખદાર’ કે ‘બેઆંખદાર’ તરીકે ઓળખાવાય છે. જુઓ ચિત્ર ૧૦.

આદાસીસી—કમાનના બે છેડામાંથી પસાર થતી એક લીટી કદપીએ તો એ લીટી દ્વારા કનકવાના બે ભાગ પડે છે. એમાંના ઉપરના ભાગને આપણે કનકવાનો ઉપલો અડધો ભાગ કહીશું અને એવી રીતે એના નીચેના ભાગને આપણે કનકવાનો નીચલો અડધો ભાગ કહીશું. આ પ્રમાણેના ઉપલા ભાગમાં અમુક રંગવાળો કાગળ વપરાયો હોય અને બાકીના ભાગમાં ભિન્ન રંગનો કાગળ કે કાગળો વપરાયેલ હોય તો તેને ‘આદાસીસી’ કહે છે.^૧ જુઓ ચિત્ર ૨.

કળિયુ—જેમ અસ્ત્રદારમાં ઢઢાની ટાયમાં બે ત્રિકોણો મળે છે તેમ આમાં ઢઢાના છેડા આગળ બે ત્રિકોણો મળે છે. એ બે ત્રિકોણોને બાદ કરતાં બાકીના ભાગનો આકાર લગભગ કળી જેવો હોવાથી એને ‘કળિયુ’ કે ‘કળી’ કહે છે. જુઓ ચિત્ર ૪.

કાગડી—કનકવાના ઉપલા અડધા ભાગ કરતાં ઓછા ક્ષેત્રફળવાળો અને ઢઢાની ટાયરૂપ શીર્ષ (vertex) વાળા સમદ્વિભુજ ત્રિકોણ જેવી આકૃતિ જે કનકવામાં જુદી દેખાઈ આવતી હોય તેને ‘કાગડી’ કહેવામાં આવે છે. જુઓ ચિત્ર ૧૨. આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આદાસીસી એ કાગડીનું વિસ્તૃત રૂપ છે.

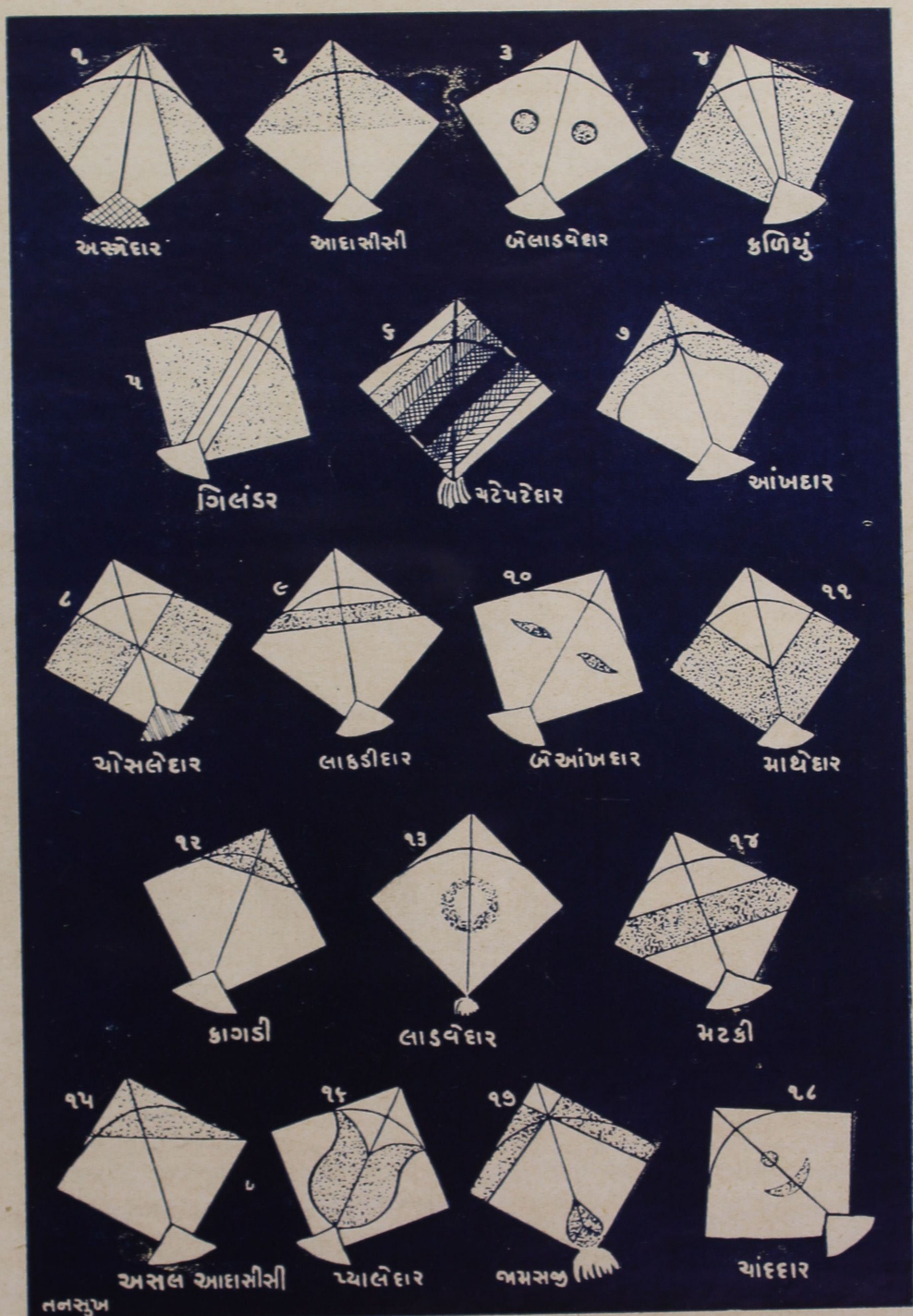
ખડખૂચું—ત્રણ સમચોરસ આકૃતિઓ જુદી જણાઈ આવે એવો આ કનકવો છે. એ ત્રણે સમચોરસના સામસામા બળ્બે છેડાઓ ઢઢા ઉપર રહેલા હોય છે. વચલા સમચોરસ સિવાયના સમચોરસોના બાકીના બંને છેડા એકેક ભુજ ઉપર હોય છે, જ્યારે કનકવાના મધ્ય ભાગમાં રહેલા વચલા સમચોરસનો એક પણ છેડો કોઈ પણ ભુજ પર હોતો નથી. જુઓ ચિત્ર ૨૫.

ગિલંડર—નીચલી બે ભુજઓ ચમચકને જ્યાં છેદે છે તે બે બિન્દુના અંતર જેટલી લગભગ પહોળી અને ઢઢાથી સમાન અંતરે રહેલી બે લીટીઓથી બનેલો એવો જે આકાર કનકવામાં સ્પષ્ટપણે દેખાઈ આવતો હોય તેને ‘ગિલંડર’ કહે છે. જુઓ ચિત્ર ૫.

ચટ્ટેપટેદાર—જુદા જુદા રંગની અનેક લંબચોરસ અને સમાન અંતરવાળી ત્રાંસી પટીઓવાળા કનકવાને ‘ચટ્ટેપટેદાર’ કે ‘ચટ્ટેરી’ કહે છે. જુઓ ચિત્ર ૬.

ચાંદદાર—ખીજના ચન્દ્ર જેવી આકૃતિ જે કનકવામાં જુદી જણાઈ આવતી હોય તેને ‘ચાંદદાર’ કે ‘ચાનદાર’ કહે છે. જુઓ ચિત્ર ૧૮.

^૧ કેટલાક આને ‘આદાસીસી’ પણ કહે છે અને તેનો અર્થ ‘અડધું માથું’ એમ કરે છે. વળી કેટલાક એમ પણ કહે છે કે અસલ લોકો આ જ કનકવાને ‘કાગડી’ કહેતા હતા, અને જે કનકવાના એક કમાનના છેડામાંથી સામી ભુજને લગભગ અધવચમાં છેદતી લીટી દોરી એ છેડો, એ લીટી અને એ છેડામાંથી પસાર થતી ભુજ વડે જે ત્રિકોણ બને છે તે આકૃતિ જેમાં જુદી દેખાઈ આવે તેને અસલ ‘આદાસીસી’ કહેતા હતા. જુઓ ચિત્ર ૧૫.

All rights reserved.]

[H. R. Kapadia.

ચાંદદાર પાનદાર—જે ચાંદદાર કનકવામાં પીપળાના પાન યાને પાંદડા જેવો આકાર જુદો જણાઈ આવતો હોય તેને ‘ચાંદદાર પાનદાર’ કહે છે.

ચોસલું—કનકવાની સામસાગી ભુખના મધ્યમિંદુમાંથી એકેક લીટી દોરતાં કનકવાના ચાર ભાગો પડે છે. આ દરેકને ‘ચોસલું’ કહેવામાં આવે છે. આવાં ચોસલાંવાળા કનકવાને ‘ચોસલું’, ‘ચોસલેદાર’, ‘ચોફાળું’, ‘ચોકડેદાર’ કે ખડખડું પણ કહે છે. જુઓ ચિત્ર ૮.

જામાસજી—જે કનકવાની ઉપલી એ ભુખની આજુએ એકેક પટ્ટી હોય, ઢઠૂના ઉપલા ભાગ આગળ સમચોરસ હોય, ચમચકને બદલે ‘કુન્નું’ હોય અને એ કુખાની ઉપરના ભાગમાં પાન જેવો ઘાટ હોય તેને ‘જામાસજી’ કહે છે. આ એ પટ્ટીદાર માથેદાર પાનદાર કુન્નેદાર કનકવો છે. જુઓ ચિત્ર ૧૭. આ કનકવાનો ઢઠો લગભગ એ ફૂટ જેવડો હોય છે. એ કનકવાની પહોળાઈ લગભગ સવા ફૂટ જેટલી હોય છે. એ નાનાં છોકરાંઓથી તો ઝાલ્યો ઝલાય પણ નહિ. હવે આવો કનકવો ભાગ્યે જ નજરે પડે છે.

નાળિયેદાર—આ ગિલાંડરનું બીજું નામ હોય એમ કહેવાય છે.

પટેદાર—જે કનકવામાં ઢઠૂની ગમે તે એક આજુએ ત્રાંસો પટો જુદો જણાઈ આવતો હોય તેને ‘પટેદાર’ કહે છે.

પાનદાર—જે કનકવાના ચમચકના ઉપલા ભાગમાં પાનના યાને પાંદડાના જેવો આકાર જુદો જણાઈ આવતો હોય તેને ‘પાનદાર’ કહે છે. જુઓ ચિત્ર ૧૯.

પ્યાલેદાર—જે કનકવાના ચમચકના લગભગ ઉપલા ભાગમાં પ્યાલાના યાને પવાલાના જેવો આકાર જુદો જણાઈ આવતો હોય તેને ‘પ્યાલેદાર’ કે ‘પવાલેદાર’ કહે છે. જુઓ ચિત્ર ૧૬.

ખાજદાર—સાદીની પેડે નાનાં નાનાં ચોક્કડાંવાળા કનકવાને ‘ખાજદાર’ કહે છે. કેટલાક એને ‘સાદી’ કે ‘સાદીદાર’ પણ કહે છે. જુઓ ચિત્ર ૨૧.

ખાજુદાર—વિજયવાણી (પૃ. ૩૨૯)માં આનો ઉલ્લેખ છે, પરંતુ એનું વર્ણન નથી.

ખાવટાની મા—“ પતંગ એ એક એવી રીતનો ભારે મ્હોટો અને વિચિત્ર દેખાવનો કનકવો હોય છે કે તેનું માથું એક વણજરેણુનાં માથાં ઉપરનાં ઉંચા અંખોડાની ઉતરડ સરખું (ઓખાહરણમાં જેમ બહેવણું વર્ણન છે કે “ નળિયાં જેવડું નાક, બહેવણુ આવ્યાં રે ! ” તેવું) હોય છે, વળી તેની છાતીના ભાગનો ઘાટ એક મ્હોટા ડૂંચા ભરેલા-ઉપસેલા તકિયાના સરખો હોય છે, કમરનો ભાગ કંતાયેલો જણે નગ્ન હોય તેવો દેખાય છે, અને છેલ્લી વારે પગને ઠેકાણે છાતીના ભાગના પ્રમાણમાં એક ન્હાની સરખી પલાંડી વાળેલી હોય એવું હોય છે, એવા દેખાવનું જે એક પતંગ આવ્યું તે જણે ખાણાસુર ખાવટાની મા-અને કૃષ્ણ હમેશદારની બહેવણુ-પોતાના છોકરા ખાણાસુરના હાથ કપાતા અટકાવવાને આવતી હોય એવું જ નક્કી જણાયું ” એમ વિજયવાણી (પૃ. ૩૨૯)માં આ કનકવા પરત્વે ઉલ્લેખ છે.

ખાવટેદાર—જે કનકવામાં જુદા જુદા રંગના ત્રણ ત્રાંસા પટા જણાતા હોય તેને ‘ખાવટેદાર’ કહે છે. જુઓ ચિત્ર ૨૭.

૧ ‘કુન્નું’ કહો કે ‘કૂમટું’ કહો તે એક જ છે. એનો અર્થ ‘કાજળની નાની નાની કાપડીઓની-પટ્ટીઓની બનેલી કલગી’ એવો થાય છે. દાખલા તરીકે છઠ્ઠા, તેરમા અને સત્તરમા ચિત્રમાં આપેલા કનકવાને કુન્નું છે.

૨ અમે ‘ખચાં’ (પૃ. ૧૧૫)માં એક પતંગનું નામ ‘વાવટો’ આપેલું છે તે આ હોય એમ જણાય છે.

બાવટો—લાલ, કાળા, સફેદ વગેરે રંગોના સાંધાઓથી પટાદાર અનેલા કનકવાને વિજયવાણી (પૃ. ૩૨૮)માં ‘બાવટો’ કહ્યો છે. એ લોટે છે ત્યારે બાણાસુરના હજાર હાથ જાણે તલવારના પટા ખેલતા હોય તેમ જણાય છે એવો ત્યાં ઉલ્લેખ છે.

ખેલાડવેદાર—ઢઢાની બંને બાજુએ, એનાથી સરખે અંતરે લાડવા જેવી એકેક આકૃતિ જે કનકવામાં જુદી તરી આવતી હોય તેને ‘ખેલાડવેદાર’ કહે છે. જુઓ ચિત્ર ૩.

મટકી—જે કનકવાની વચ્ચેવચ્ચ આડો પહોળો પટો હોય તેને ‘મટકી’ કહે છે. કમાનના બંને છેડામાંથી એક લીટી જતી કલ્પીએ તો એના વડે આ પટાના બે સરખા ભાગ પડે. જુઓ ચિત્ર ૧૪.

માથેદાર—જે કનકવાના માથા ઉપરની સમયોરસ આકૃતિનો કર્ણુ ઢઢા ઉપર અને એની બે ભુજઓ કનકવાની ઉપલી બે ભુજ પર આવેલ હોય તેને ‘માથેદાર’ કહે છે. જુઓ ચિત્ર ૧૧.

લાકડીદાર—જે કનકવાના ઉપલા ભાગમાં એક આડી પટી જુદી જણાતી હોય તેને ‘લાકડીદાર’ કહે છે. જુઓ ચિત્ર ૬.

લાડવેદાર—જે કનકવાના મધ્ય ભાગમાં લાડવા જેવો આકાર જુદો દેખાઈ આવતો હોય તેને ‘લાડવેદાર’ કહે છે. જુઓ ચિત્ર ૧૩.

શીલેદાર—આનું જ બીજું નામ ‘માથેદાર’ હોય એમ કહેવાય છે. કેટલાક એને ‘શીરેદાર’ કહે છે.

સાદડીદાર—આનું બીજું નામ ‘બાજુદાર’ હોય એમ કહેવાય છે.

હમ્મેલદાર—આ સંબંધમાં વિજયવાણી (પૃ. ૩૨૮)માં કહ્યું છે કે “જેની છાતી ઉપર મૂળ જે બે કાળા પટા તે સોકડાંની બાજુના આકારની પેઠે રહીને, એક બીજાને વચ્ચેવચ્ચ મળીને, બે પટાના ચાર પટા હોય તેવા દેખાતા, એવા રંગારદીના પોશાક ઉપરની હમ્મેલના સરખા પટાવાળો, એ હમ્મેલદાર કનકવો જ્યારે લોટે છે, ત્યારે કૃષ્ણનું સુદર્શન ચક્ર જાણે ચમર ચક્ર ફરીને ફરતર એવો અવાજ કરતુ શત્રુ જે બાણાસુર બાવટો તેના હજાર હાથ કાપીને તેનો ગર્વ ભાંજતું હોય તેવો દેખાવ માલમ પડે છે.”

ઢાઢું—“અમે બધાં” (પૃ. ૧૨૧)માં “રાત્રે દાદાએ મોઢું ઢાઢું ચડાવી તેને ફાનસ બાંધ્યું” એમ જે લખ્યું છે તેમાં ‘ઢાઢું’ એવું જે નામ અપાયેલું છે તે અત્ર નોંધી લખ્યું.

કનકવાની આકૃતિને ઉદ્દેશીને પણ એને ઝોળખાવાય છે. આપણે જે કનકવા સામાન્ય રીતે જોઈએ છીએ તે તો ચોખંડા હોય છે. એ ઉપરાંત અનેક આકારના કનકવા આવે છે.

મચ્છી—માછલીના આકારના કનકવાને ‘મચ્છી’ કહે છે. એની પહોળાઈ કરતાં એની લંબાઈ લગભગ બમણી હોય છે. જુઓ ચિત્ર ૨૪.

માણસ—માણસના આકારને મળતો આવે એવો પણ કનકવો મળે છે. જુઓ ચિત્ર ૨૩.

૧ આનો અર્થ ‘હાંદલી’ યાને ‘માટલી’ એવો થાય છે.

૨ આનો અર્થ ‘પહેરેગીર’ યાને ‘ચોપ્રીદાર’ થાય છે.

૩ આ શબ્દ નરનતિમાં હોય ત્યારે એનો અર્થ ગર્ભ થાય છે, જ્યારે નારીનતિમાં હોય ત્યારે અપરાધ, પટો, પટા પરની તખ્તી એ અર્થ થાય છે. અહીં ‘મહેલ’ શબ્દ નારીનતિમાં વપરાયેલો છે.

કેટલાક કનકવાનાં નામો કદ ઉપરથી પડેલાં જણાય છે. જેમકે અડધિયું, તાવિયો, પોણિયું અને એ તાવના પાંચવાળો. આ બધામાં કદની દૃષ્ટિએ એ તાવનો પાંચવાળો કનકવો સૌથી નાનો છે, કેમકે એ આખા તાવમાંથી પાંચ કનકવા બનાવાય ત્યારે એ પ્રત્યેક કનકવો 'એ તાવના પાંચવાળો' કહેવાય છે. અડધિયું એ અડધા તાવમાંથી, પોણિયું એ પોણા તાવમાંથી અને તાવિયો એ આખા તાવમાંથી બનાવાય છે. આ ઉપરથી કદની દૃષ્ટિએ કનકવાને આપણે નીચેના ક્રમપૂર્વક રજુ કરી શકીએ:—

એ તાવના પાંચવાળો, અડધિયું, પોણિયું અને તાવિયો. ગુજરાતની અપેક્ષાએ તાવિયો કનકવો કદમાં સૌથી મોટો છે.

કેટલાક કનકવાનાં નામો એ કનકવા તૈયાર કરવા માટે જે વિશિષ્ટ સાધનો વપરાયાં હોય તે ઉપરથી પડેલાં છે. જેમકે સાદા કાગળનો કનકવો અને ઘૂંટેલા કાગળનો કનકવો; સફેદ રંગના કાગળનો કનકવો અને એ સિવાયના કોઇ રંગના કાગળનો કનકવો; સાદા કાપકમાનવાળો કનકવો અને બજેલા કાપકમાનવાળો કનકવો; ચમચકવાળો કનકવો અને કૂમતાવાળો કનકવો; અને દોરીવાળો કનકવો અને દોરી વગરનો કનકવો. કૂમતાવાળા કનકવાને 'કૂમતેદાર' કે 'કુન્નેદાર' કહે છે; અને દોરીવાળા કનકવાને 'દોરીદાર' કહે છે. કોઇ કનકવાને કપડાની લાંબી ચીંદરડી બાંધેલી હોય કે કાગળની લાંબી પટી ચોંટાડેલી હોય તો તેને 'પૂછડેદાર' કહે છે. જુઓ ચિત્ર ૨૭.

જે કનકવો જેટલી કિંમતે સામાન્ય રીતે મળી શકે છે તે ઉપરથી પણ તે ઓળખાવાય છે. જેમકે પાછની બેવાળી કુગી, પાછવાળી, દોઢપાછવાળો, બેપાછવાળો, પૈસાવાળો, બેપૈસાવાળો, ત્રણપૈસાવાળો છત્યાદિ.

“સચિત્ર દેશી રમતો” (પૃ. ૨૫૭)માં 'કુગી' ને બદલે 'કુગી' નો ઉલ્લેખ છે. એને અંગે ત્યાં નીચે મુજબનો નિર્દેશ કરાયેલો છે:—

“છેક નાનામાં નાના જીણા કાગળના બનાવેલા કનકવાને કુગી કહે છે; વળી આવી કુગી બરોબર ચગી શકે તેને માટે તેના નીચલા ભાગ આગળથી એક હાથથી ચારેક હાથ લાંબી કાગળની કાપલી ચીટકાવે છે; આને પૂછડું કહે છે.”

કનકવો ચગાવતાં તે જેવો નીકળે છે તે ઉપરથી પણ એનાં નામો પડેલાં છે. જેમકે જોસદાર અને લપ્પુક. જે કનકવો ચગ્યા બાદ જોસવાળો નીકળે તેને 'જોસદાર' કહે છે; અને જે કનકવાનું સામાન્ય રીતે જેટલું જોસ હોવું જોઈએ તેટલું ન હોતાં ઓછું હોય તેને 'લપ્પુક' કહે છે.

ચગાવતાં ચગાવતાં જે કનકવો જાણે હેતુકનો માર્યો જાપ ખાયા કરતો હોય તે 'જાપખાઉ' કહેવાય છે.

જે કનકવો ચગ્યા બાદ સ્થિર રહે તે 'સ્થિર કનકવો' કહેવાય છે. ખૂબ સ્થિર રહેલા કનકવાને 'થાંભલા જેવો સ્થિર' કહેવામાં આવે છે.

જે કનકવો લોટચા કરે તે લોટણિયો કે 'લોટતો કનકવો' કહેવાય છે.

જે દિશામાંનો પવન હોય તે જ દિશામાં ન રહેતાં એ દિશાની જમણી કે ડાબી બાજુમાં વધારે પડતો જે કનકવો રહે તેને 'કબાતો કનકવો' કહે છે. એ કનકવો એક બાજુ નમી

પડેલો હોય છે. આથી એને ‘નમી ગયેલો કનકવો’ પણ કહેવામાં આવે છે. વળી એ કનકવો એક બાજુ ઉપર કતરાતો રહેતો હોવાથી કેટલાક એને ‘કતરાયેલો કનકવો’ પણ કહે છે.

જે કનકવો ચગાવ્યા બાદ એના માથા તરફના ભાગ આગળ ધડિયાળના કે ધંટના લોલકની પેઠે જરા જરા આમથી તેમ હાથ્યા કરતો હોય તેને ‘ઢઢણુતો કનકવો’ કહે છે અને એની હીલચાલને ‘ઢઢણુવું’ કહે છે. ઢઢણુતો કનકવો જાણે માથું હલાવી ના, ના કહેતો હોય એમ લાગે છે.

ધરમદાંડિયો—“જેટલી દોરી હોય તેટલી દોરી મુકી દધને માત્ર એક રહેલ જોવાને જ માટે જે દોરીનો આખરે છેડો મુકી દેવામાં આવે છે તેવી દોરીવાળો જોયો આસમાન પર ડોલતો ડોલતો જતો જે કનકવો તે ‘ધરમદાંડિયો’ કહેવાય છે.” જુઓ **વિજયવાણી** (પૃ. ૩૩૧).

મેમુંદી—આ શબ્દ **વિજયવાણી** (પૃ. ૩૨૯ અને ૩૩૦)માં કોઈ કનકવા માટે વપરાયો હોય એમ લાગે છે, પણ તેનું સ્વરૂપ ત્યાં આલેખાયેલું નથી.

આ પ્રમાણે ગુજરાતમાં જેમ કનકવાના અનેક પ્રકારોનાં નામ ઉપલબ્ધ થાય છે તેમ મહારાષ્ટ્રમાં પણ કનકવાના કેટલાક પ્રકારોનાં નામો મળી આવે છે. જેમકે સચિત્ર મરાઠી સેલેન્ડે પુસ્તક (પૃ. ૮૩)માં પતંગના-કનકવાના તુક્કલ, વાવડી, ધાર અને ભરારી એમ પ્રકાર નોંધેલા છે. વળી એ જ પુસ્તકમાં એ જ પૃષ્ઠ ઉપર કહ્યું છે કે કનકવો એક ફૂટથી માંડીને સાત આઠ ફૂટ જેટલો મોટો હોય છે. પ્રસ્તુત પંક્તિઓ નીચે મુજબ છે:—

“પતંગાંત તુક્કલ, વાવડી, ધાર, ભરારી વગેરે અનેક પ્રકાર આહેત. પતંગ એક ફુટા પાસૂન તો સાત આઠ ફુટાં પર્યંત મોટા કરિતાત.”

આ સાત આઠ ફૂટ જેવડા કનકવાને પણ શરમાવે એવો મોટો કનકવો કેન્ટનો એકુત H. E. Hukins¹ ચગાવે છે એમ Bombay Chronicle-Sunday Editionની તા. ૨૪-૪-૩૮ના અંકની નીચેની પંક્તિઓ ઉપરથી જણાય છે:—

“He uses a giant kite which he has made to take photographs of his farm land.

Ever since he was a boy, Mr. Hukins has flown kites, gradually increasing their size until now he has a kite which is 12 feet long and has a wing span of 47 feet and weighs more than one hundredweight.

Nine men are required to launch it, and as many hold down the stout rope from which it flies. Mr. Hukins claims it is the longest and largest in the world.”

જેમ ગુજરાતમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં ઉપર સૂચવ્યા મુજબ કનકવાનાં વિવિધ નામો પ્રચલિત છે તેમ મારવાડમાં પણ કેટલાંક નામો પ્રચલિત હોય એમ લાગે છે. ઉદાહરણ્યે આનલકિન્ના, કિન્નિયા, ચંદા, તિલંગ, દુધાર, દેડિયા, મકડા વગેરે.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ જાતજાતના કનકવા મળે છે. તેમાં વાયુની દિશા, એનો વેગ ધત્યાદિ સંબંધમાં માહિતી એકત્રિત કરવા માટે જે એક જાતનો કનકવો એડી (Eddy)એ ચગાવ્યો હતો તેને ‘Eddy Kite’ કહે છે. Webster’s New International Dictionary (પૃ. ૬૯૮)માં એ સંબંધમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

1. A farmer of Old Palace Farm, High Halden, Kent.

“Called also Malay kite. [After William A. Eddy, Amerikan kite expert.] A quadrilateral, tailless kite with convex surfaces exposed to the wind. This kite was extensively used by Eddy in his famous meteriological experiments. It is now generally superseded by Hargrave's box-kite. ”

આ પુસ્તકના આ જ પૃષ્ઠમાં ‘ box-kite ’ પરત્વે નીચે પ્રમાણે નિર્દેશ છે :—

“Also called Hargrave, or cellular, kite. A kite invented by Lawrence Hargrave, of Sydney, Australia, which consists of two light rectangular boxes, or cells open on two sides, and fastened together horizontally, as shown in Illus. It is much used in meteriological experiments. ”

આ ઉપરાંત ‘ tetrahedral kite ’ પણ આવે છે. એની ચારે બાજુએ એકેક ત્રિકોણ જેવો આકાર હોય છે. એવી ધન આકૃતિને અંગ્રેજીમાં ‘ tetrahedron ’ કહે છે.

કુંડી, પંજો અને ટટ્ટી—જેમ રમતગમતનાં અનેક સાધનો બજારમાં વેચાય છે તેમ કનકવા પણ વેચાય છે. કેળાં ડઝનના હિસાબે, કેરી સોને હિસાબે ને નળિયાં હજારને હિસાબે એમ જુદી જુદી ચીજો જુદી જુદી ગણતરી મુજબ વેચાય છે તેમ કનકવા કુંડીના હિસાબે વેચાય છે એટલે કે એનો ભાવ ૨૦ નંગ ઉપર થાય છે. આ પ્રમાણે જોકે કનકવા કુંડીના ભાવે મળે છે, છતાં એનાં વીસે નંગ છૂટાં કે બધાં એક બીજામાં ભેરવેલાં હોતાં નથી. સામાન્ય રીતે એક સાથે પાંચથી વધારે કનકવા ભેગા રખાતા નથી. એ પાંચ પણ ભેગા રાખવાની રીત એ છે કે પહેલા કનકવાની કમાનમાંથી બીજા કનકવાને એવી રીતે પસાર કરવો કે જેથી એનો ઢઠ્ઠો પહેલા કનકવાના ઢઠ્ઠા ઉપર આવે. પછી એવી રીતે રખાયેલા આ પહેલા અને બીજા કનકવાની કમાનમાં ત્રીજા કનકવાને અને એ ત્રણેની કમાનમાંથી ચોથાને અને એ ચારેની કમાનમાંથી પાંચમાને પસાર કરવો. આ પ્રમાણે સાથે રાખેલા પાંચ કનકવાને ‘ પંજો ’ કહેવામાં આવે છે. જુઓ ચિત્ર ૨૬. બનતા સુધી આ પંજામાં એક જ રંગના કનકવા હોય છે, તેમ છતાં આપણે જુદા જુદા રંગના કનકવા ખરીદ્યા હોય તો દુકાનદાર પાંચ પાંચ કનકવાનો પંજો બનાવી આપે છે. પછી તે એવા વિવિધ પંજાઓને ઉપરાચાપરી, પરંતુ એકેકથી ઉલટાસુલટી ગોઠવી એની બંને બાજુએ એકેક જડો કાગળ મૂકી નીચલી બાજુ ઉપર ઊંધી કામડી-વાંસની ચીપ અને ઉપલી બાજુ ઉપર ચત્તી કામડી રાખી એ બંને કામડીના છેડા સૂતળી વડે બાંધે છે.^૧ તેમ કરવા પૂર્વે એ બંને કામડી એક તરફ કનકવાથી જેટલી આગળ રાખે છે તેના કરતાં બીજી તરફ એ વધારે આગળ રાખે છે. એ પ્રમાણે વધારે આગળ રખાયેલો ભાગ પકડવાના કામમાં લેવાય છે. જુઓ ચિત્ર ૨૮.

દુકાનદારો જે જ્યપુર વગેરે સ્થળેથી સામટા કનકવા મંગાવે છે તેને તેઓ ‘ ટટ્ટી ’ તરીકે ઓળખાવે છે. એ ટટ્ટીની કિંમત દસથી સો રૂપિયા સુધી ગણવાય છે.

इति श्रीपतङ्गपुराणे पतङ्गपरिचयो नाम प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ।

૧ કનકવા થોડા હોય તો દુકાનદાર બે કામડી ન વાપરતાં એક જ કામડીમાં લગભગ નાકા સુધી જાસો ચોરો પાડી તેમાં કનકવા ભેરવી આપે છે.

અધ્યાય ૨

કનકવાની રચના ને પરીક્ષા

કનકવા બનાવવા માટેનાં સાધનો—કનકવો બનાવવો હોય તો સાધારણ રીતે (૧) કાગળ, (૨) વાંસ, (૩) લાહી, (૪) કાતર, (૫) ચપ્પુ, (૬) પાટલો અને (૭) કોડો એમ સાત વાનાં જોઈએ. કાતર કાગળ કાપવામાં—વેતરવામાં અપ લાગે છે અને ચપ્પુ વાંસની ચીપો તૈયાર કરવાના કામમાં આવે છે. કનકવાના કાગળ ઉપર ઢઢો, કમાનના છોડાઓ, કાપલી, ચમચક અને કુન્નું ચોંટાડવામાં લાહી વપરાય છે. કનકવો તૈયાર કરતી વેળા તેના કાગળને મૂકવા માટે પાટલો કામમાં આવે છે. એ કાગળને ઘૂંટવો હોય તો તે માટે કોડાનો ઉપયોગ કરાય છે. ઢઢા અને કમાન માટે ૧લીલો વાંસ વપરાય છે; સૂકો હોય તો તેને પલાળી રાખવો પડે છે. લાહીમાં યાને ઘઉંના લોટની ખેળમાં મેરચૂથુ નાંખેલું હોય છે જેથી એ વપરાતાં ઉદર વગેરે કનકવા કરડી ખાય નહિ.

કનકવાનાં અવયવો—કનકવાનાં મુખ્ય ત્રણ અવયવો છે: (૧) કાગળ, (૨) ઢઢો અને (૩) કમાન. જો કનકવો ચમચકદાર હોય તો ચમચકને પણ મુખ્ય અવયવ તરીકે અને એના બે લગભગ ત્રિકોણાકાર કાગળ અને એને લગતી નાની નાની સળીઓને એનાં પેટાઅવયવો તરીકે ગણાવી શકાય. એવી રીતે જો કનકવો કુન્નેદાર હોય તો કુન્નાનો પણ મુખ્ય અવયવ તરીકે ઉલ્લેખ થઈ શકે.

આપણે પહેલા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ કનકવાની વચ્ચેવચ્ચ જે ઊભી ચીપ યાને સળી હોય છે તે ‘ઢઢો’ કહેવાય છે. કેટલાક એને ‘કપડો’ કે ‘ઠાંકું’ કે ‘અરેણ’ પણ કહે છે. એવી રીતે કનકવામાં આ ઢઢાને સ્પર્શતી અને કમાનના આકારે ગોઠવાયેલી જે ચીપ યાને સળી હોય છે તેને કમાન, ‘કાપ’ કે ‘પકાપ’ કહેવામાં આવે છે. એ કમાન ખરેખર કમાનનું કામ કરે છે, કારણ કે એને લાંબને કનકવાનો કાગળ જેવો જોઈએ તેવો ખુલ્લો અને ખરાબર તણાયેલો રહે છે.

ઢઢા અને કમાનની બનાવટ—વાંસ સૂકો હોય તો તેને કપલાળીને અને લીલો હોય તો એમ ને એમ એની ચીપો બનાવાય છે. જેવડો કનકવો બનાવવો હોય તેના માપ પ્રમાણે એ ચીપના કકડા કરાય છે. પછી એ કકડાઓને ખરાબર છોલીને લીસા બનાવાય છે. ઢઢા માટે

૧ આ ઉપરથી કોઈકને લગ્નના એક ગીતમાંની નીચેની પંક્તિ યાદ આવવા સંભવ છે:—

“આલા લીલુડા વાંસ વેઢાવો, તેની રતન ટોપલીઓ ધડાવો.”

૨ સાર્થ યૂજ્જરાતી જોડણીકોશ (પૃ. ૧૭૪)માં આના આ ઉપરાંત ‘સોનારપાનો બે ત્રણ આંટાનો કરડો—વીંટલો’ અને ‘કવાય’ યાને ‘ઉકાળો’ એમ બે અર્થો નોંધાયેલા છે, પણ તે અત્ર પ્રસ્તુત નથી.

૩ આનો અર્થ ‘પેટને ડાંખે પડખે આવેલ અવયવ’ એવો જે થાય છે તે તો ઉપર્યુક્ત કોશમાં નજરે પડે છે પણ એનો ઢઢો એવો અર્થ ત્યાં અપાયેલો નથી.

૪—૫ આ બેમાંથી એકે શબ્દ આ અર્થમાં ઉપર્યુક્ત કોશમાં નોંધાયેલો નથી.

૬ વાંસને પલાળવાનું કારણ એ છે કે એની ચીપ વાળતાં તે તતડી ન જાય કે લાંબી ન જાય.

ચપટી ચીપ પસંદ કરાય છે, પરંતુ કમાન માટે તો ગોળાકાર ચીપ પસંદ કરાય છે. એટલે ઢઢો અને કમાન માટે આ પ્રમાણે જુદી જુદી ચીપ બનાવાય છે. ઢઢો અને કમાન એ બેમાંથી એકમાં પણ ગાંઠ ન હોય તો સારું; નહિ તો જરૂર પડતાં એ વાળવા જતાં કનકવો ત્યાંથી ભાંગી જવા સંભવ રહે છે, વારંતે બનતા સુધી ગાંઠવળી ચીપનો કમાન માટે બહુ ઓછો ઉપયોગ કરાય છે.

ઢઢો ને કમાનનાં અવયવોનાં નામ—ઢઢો અને કમાનના તેમ જ એનાં અવયવોનાં નામના સંબંધમાં હિંદી-શબ્દસાગર (પૃ. ૧૯૫૬)માંથી નીચે મુજબની પંક્તિઓ અત્ર રજૂ કરવી ઉચિત સમજાય છે:—

“ इसका ढांचा दो तीलियों से बनता है। एक बिलकुल सीधी रखी जाती है पर दूसरी को लचा कर मिहराबदार कर देने है। सीधी तीली को ढड्डा और मिहराबदार को कमाँच या कांप कहते हैं ढड्डे को एक सिरे को पुछला और दूसरे को मुड्डा कहते हैं। पुछल्ले पर एक तिकोना कागज और मढ दिया जाता है। कमाँच के दोनो सिरे कुन्जे कहलाते हैं। ”

ગુજરાતી ભાષામાં ઢઢોના ઉપક્રા ભાગ માટે કે એના નીચલા ભાગ માટે કોઇ ખાસ શબ્દનો પ્રયોગ થતો હોય તો તે જાણવામાં નથી. એવી જ રીતે કમાનના એ છેડા માંટ પણ કોઇ વિશિષ્ટ શબ્દ વપરાતો હોય એમ જણાતું નથી. વિશેષમાં ઢઢો, ઠાંડું, કયડો, બરાળ, કાપ, અને કાંપ એ શબ્દોમાંથી એકેની વ્યુત્પત્તિ કે એને લગતો મૂળ શબ્દ જાણવામાં નથી.

અમચકનો અર્થ આપણે ત્રીજા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા છીએ. એને ‘જીલ’ પણ કહેવામાં આવે છે. અમચક કે રજીલ એ બેમાંથી એકેની વ્યુત્પત્તિ વગેરે જાણવામાં નથી. વિશેષમાં મરાઠી વગેરે અન્યાન્ય ભાષામાં એ તેમ જ ઢઢો વગેરે માટે કયા શબ્દો વપરાય છે તે પણ જાણવું આકરી રહે છે.

કનકવા બનાવવાની રીત—મચ્છી, ધુન્નેદાર છત્યાદિ કનકવાને બાદ કરતાં બીજા બધા કનકવા બનાવવામાં સાધારણ રીતે ચોખંડો કાગળ કામમાં લેવાય છે. જે તે કાગળ તેવો ન હોય તો તેને બરાબર કાપીને ચોખંડો બનાવાય છે. પછી તે ચોખંડા કાગળના એ સામસામા ખૂણા મળે તેવી રીતે તેને વાળવામાં આવે છે. તેમ કરતાં વચમાં સળ પડે છે. આ સળ પાડ્યા પછી એ ભાગ ઉપર, બરાબર છોલીને લીસી બનાવાયેલી વાંસની એક ચીપ લાદી વડે ઊભી ચોંટાડવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ચોંટાડાયેલી ચીપને ‘ઢઢો’ કહેવામાં આવે છે. ઢઢો ઉપડી ન જાય તે માટે તેના મથાળે એક ચોખંડી કાપલી ચોંટાડવામાં આવે છે. ૩ એવી રીતે એનાથી અમુક અંતરે એ ઢઢો ઉપર મોટે ભાગે બીજી પણ ચોખંડી કાપલી ચોંટાડાય છે.

ઢઢો ચોંટી જાય એટલે કાગળની એ જ જાણુ ઉપર બીજી એક વાંસની ચીપ ગોઠવવામાં આવે છે. આ પણ ઢઢોની પેઠે લીલા વાંસની તૈયાર કરેલી લીસી ચીપ હોય છે. એને કમાન આકારે વાળવામાં આવે છે. એનું માપ એવું રખાય છે કે એના બંને છેડા ઢઢોના મધ્ય ભાગની બરાબર સામસામે આવે અને એ કમાનનો વચલો ભાગ ઢઢોના માથાથી થોડેક દૂર રહે.

૧ ઉપર્યુક્ત કોશમાં આ શબ્દ નથી.

૨ આ અર્થમાં એ શબ્દ ઉપર્યુક્ત કોશમાં નોંધાયેલો નથી.

૩ આ સંબંધમાં “ સચિત્ર દેશી રમતો ”ના ૨૫૫મા પૃષ્ઠમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

“ તે ભાજમાં એક કામડી ગોળ લાંબી છોલીને તૈયાર કરેલી હોય છે તે લાદી વડે ઊભી ચોંટાડે છે, ને તેનો આસરે એક આંજળ નેટલો ભાજ છુટો રાખે છે. આ ભાજને કનકવાનું માથું કહે છે, અને આખી કામડીને કયડો અથવા ઢઢો કહે છે. ”

એ કમાનના પ્રત્યેક છેડા આગળ થોડાક કાગળ બહાર રહેલો હોય છે તે આ કમાન ઉપર તેમ જ એની અંદરના ભાગમાં રહેલા કાગળ ઉપર ચોંટાડાય છે. આ ઉપરાંત એ કમાનની બંને બાજુએ લગભગ એના છેડા ઉપર કમાનનો ભાગ કબજામાં રહે એવે સ્થળે એકેક લાંબી કાપલી ચોંટાડવામાં આવે છે. તે એવી રીતે ચોંટાડાય છે કે પ્રથમ તો એ કાપલીનો લગભગ અડધો ભાગ કાગળની નીચે ચોંટાડાય છે અને પછી બાકીનો ભાગ કાગળની ઉપર ચોંટાડાય છે. ત્યાર બાદ એ કે બીજા રંગના કાગળના લગભગ ત્રિકોણ આકારના બે કકડા કાપી ઢઠૂના નીચલા ભાગ ઉપર તે કનકવાની બંને બાજુએ ચોંટાડાય છે. તેમ કરતી વેળા મૂળ કાગળના અને આ નવા કાગળના પડની વચ્ચે નાની નાની સળી મૂકાય છે અને તે ત્રિકોણની બે ભુજાઓ અને છે. એની ત્રીજી અને સૌથી મોટી બાજુ કંઈક વળાંકવાળી રખાય છે. આ પ્રમાણે ત્રિકોણ આકારના કનકવાની અવળી અને સવળી એમ બંને બાજુએ ચોંટાડાયેલા કાગળને ‘ચમચક’ કહેવામાં આવે છે.

કેટલીક વાર ચમચકને બદલે કનકવાને કુન્નું કે કૂમતું લટકાવવામાં આવે છે. એ લટકાવવા માટે એને દોરી બાંધી દોરીનો બીજો છેડો ઢઠૂની સાથે નાની ચોખંડી કાપલી વડે ચોંટાડવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે તૈયાર કરાયેલા કનકવાને આપણે પાંચમા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા તેમ ‘કુન્નેદાર’ કે ‘કૂમતેદાર’ કહેવામાં આવે છે.

ચમચકવાળો કનકવો તદ્દન સ્થિર રાખવા માટે અથવા શોભાર્થે કે મોજની ખાતર કેટલાક એને કાગળની લાંબી પટ્ટી ચોંટાડે છે અથવા તો એની સાથે ચીથરાની લાંબી પટ્ટી બાંધે છે. આવી પટ્ટીને ‘પૂછકું’ અને એવા કનકવાને ‘પૂછડેદાર’ કહેવામાં આવે છે. જુઓ ચિત્ર ૨૭.

આ તો સાદા કનકવા બનાવવાની વાત થઈ. જો દોરીવાળો કનકવો બનાવવો હોય તો એ કનકવો બનાવતી વેળા કાગળ બધી બાજુથી જરા બહાર રહે તેવડો કાગળ લેવો જોઈએ અને કનકવો તૈયાર કરાયા બાદ એ આગળ રહેલા ભાગમાં દોરી મૂકી આગળ રહેલો ભાગ વાળીને કનકવા ઉપર ચોંટાડવો જોઈએ.

લગભગ પોણેસો વર્ષ પૂર્વે આ શહેરમાં ચોખંડા આકારના કનકવા ઉપરાંત માણસ, મોર, માછલી વગેરે આકારના પણ કનકવા બનાવાતા એમ કહેવાય છે. એ પૈકી ચોખંડા આકાર સિવાયના કનકવાને ‘તુક્કલ’ કહેતા એટલે કે હિંદી ભાષામાં ‘તુક્કલ’ શબ્દ મોટામાં મોટા કનકવા માટે વપરાય છે એ અર્થમાં એ શબ્દ અહીં વપરાતો ન હતો. એ સમયમાં અમદાવાદી કાગળને ઘૂંટીને કનકવા બનાવાતા. એ કાગળ એવો ચીકણો રહેતો કે એ કનકવાને દોરીદાર બનાવવાની જરૂરિયાત રહેતી નહિ.

બળેલા કાપકમાનના પણ કનકવા બનાવાય છે. એ માટે ચીપોને જરાક બાળવામાં આવે છે, અને એવી ચીપનો ઢઠૂ અને કમાન માટે ઉપયોગ કરાય છે.

માપ—અત્યારે જાતજાતનાં માપના કનકવા બજારમાં મળે છે. તેમાંના કેટલીક જાતના કનકવાના ઢઠૂનાં માપ તેમ જ એની કમાનના બે છેડા વચ્ચેના અંતરનું માપ અત્ર ઇન્ચમાં આપણે નોંધી લઈશું, જો કે આ માપ એક જ જાતના કનકવામાં પણ સહેજ ઓછુંવતું બેવાય છે:-

૧ આ સંબંધમાં હિંદી-શબ્દસાગર (પૃ. ૧૬૫૬)માં આ હકીકતનો નિર્દેશ નીચે મુજબ કરાયો છે:-

“बनावट का दोष, हवा की तेजी आदि कारणों से अक्सर पतंग हवा में चक्कर खानें लगती है। इसे रोकने के लिये पुछल्ले में कपड़े की एक धजी बाँध देने हैं, इसको भी पुछला कहते हैं।”

નામ	ઢઠાનું માપ	કમાનના છેડાનું અંતર	નામ	ઢઠાનું માપ	કમાનના છેડાનું અંતર
અડધીપાઇવાળી કનકવી	૧૦.૪	૧૦.૬	પાંચપાઇવાળો કનકવો	૧૭.૫	૨૦.૪
પાઇવાળી કનકવી	૧૨.૫	૧૩.૪	બેપૈસાવાળો કનકવો	૧૮	૨૦
દોઢપાઇવાળો કનકવો	૧૨	૧૫.૩	બે તાવના પાંચવાળો કનકવો	૧૯	૨૧.૮
બેપાઇવાળો કનકવો	૧૪.૫	૧૭.૪	અડધિયું	૨૦.૫	૨૪
પૈસાવાળો કનકવો	૧૫.૭	૧૮.૮	પોણિયું	૨૩.૫	૨૬.૨

કનકવાના રચનાર—કનકવા વેચનાર જ કનકવા બનાવે કે જે કોઇ કનકવા બનાવે તે વેચે જ એવું કંઈ નથી. આ શહેરના લોકોને કનકવાનો અત્યારે શોખ છે એના કરતાં એમના પૂર્વજોને વધારે શોખ હતો. એથી તો આ શહેરના જુદા જુદા ભાગમાં કેટલાક સદ્ગૃહસ્થો જાતે કનકવા બનાવતા. દાખલા તરીકે નાણાવટમાં મારા એક વેળાના મહોલ્લામાં સ્વ. દલપતરામ તાપીદાસ સિયાજીવાળા ને સડક ઉપર લખપતિવાળા અને સૈયદપરામાં મારા માતામહ સ્વ. ઠાકોરદાસ વીજભુખજીદાસ વાવવાળા કનકવા બનાવતા હતા. એમ જણાય છે કે વિશેષમાં ગોપીપુરાના રહીશ રા. પ્રસન્નવદન (મૈલાલાઇ) મોટાલાઇના સ્વ. પિતામહ : કોઇ કોઇ વાર એવડો મોટો કનકવો બનાવતા કે એ જણા તો એ કનકવો મૂકાવવા માટે જોઇતા હતા, અને એ કનકવો ઘોડિયાનાં પાંગરાંના જેવી દોરી-ઉપર ચગાવાતો હતો. આ શહેરમાં સુરતી કનકવા પણ બનતા હતા. એ માટે દેશી વાંસની ચીપના બનાવેલા ઢઠ્ઠા અને કમાન કામમાં લેવાતાં એટલું જ નહિ, પણ દેશી કાગળ વપરાતા. અત્યારે દસેક વર્ષથી કેવળ રા. છગનલાલ છબીલદાસ સુરતી કનકવા બનાવતા હોય એમ લાગે છે. એઓ એ કનકવા રૂપિયાના ચાર લેખે વેચે છે. એઓ નાના સુરતી કનકવા બનાવવા તૈયાર છે, પરંતુ તેનો પૂરતો ઉપાડ થવાનો સંભવ નહિ હોવાથી તેઓ બનાવતા નથી. એઓ મીરજસામીના ચકલાના રહીશ સીધુમીયા પાસે કનકવા બનાવતા શીખ્યા હતા. એ સીધુમીયાના મમયમાં એમના જેવા બીજા પણ અહીં કેટલાક સરસ કનકવા બનાવતા હતા. જેમકે બડેખાને ચકલે ગુલામ કાદર, જુદેલાવાડમાં છાટુમીયા, રાણીતળાવમાં ૧સીધી મહમદ, બરાનપુરી ભાગળે ઉસ્માનમીયા પઠાણ અને નવસારી ભાગળે બનુમીયા.

એ સમયે જે પોણિયાં બનાવતાં તે આજકાલનાં પોણિયાં કરતાં લગભગ દોઢાં બનાવતાં, અને એ વખતના કનકવાના ઢઠ્ઠાને ઉપલો ભાગ એ આંગળ જેટલો બહાર રહેતો. વળી એ વખતના ચમચકની આકૃતિ નીચલા ભાગમાં એ કટકે વળાંકવાળી રહેતી. જુઓ ચિત્ર ૨૫. વિશેષમાં તે વખતે તુકલ મિયાના જે કનકવા બનતા તે તદ્દન ચોખંડા કાગળના બનતાં એટલે કે અત્યારે જે મહેજ વળાંક આપણે જોઇએ છીએ તે તે સમયે હતો નહિ.

૧ એમના બનાવેલા કનકવા જરાક કત્રાતા રહેતા, એકે પેચ લગાવવામાં એ એથી વિશેષ અનુકૂળ રહેતા.

કનકવાની પરીક્ષા—આપણે કાંઈ પણ ચીજ ખરીદવી હોય તો તેની આપણને પારખ હોવી જોઈએ—તે સારી છે કે નરસી તેની આપણને પરીક્ષા કરતાં આવડવું જોઈએ; નહિ તો કેટલીક વાર પૂરા પૈસા આપવા છતાં આપણને ખરાબ માલ મળે. આ હકોક્ત કનકવાની ખરીદીને પણ લાગુ પડે છે. આથી એની કેમ પરીક્ષા કરવી તે વિષે અત્ર વિચાર કરાય છે.

કનકવો ફાટેલો હોય તો તે હરકાષ્ઠ તે ખરીદે નહિ એ દેખીતી વાત છે. ખૂબ તરેહવાળો કનકવો ખનતા સુધી ખરીદવો નહિ એટલે કે એના દેખાવથી થોભાઈને એ ખરીદવો નહિ; કેમકે એ કાગળના અનેક ટૂંકડાઓનો અનેલો હોવાથી એમાં અનેક સાંધા હોય છે અને તેથી એકાદેક સાંધાનો કેટલોક ભાગ ખરાબ ન ચોંટાડાયો હોય તો એ ચગાવતી વેળા, એના એ ભાગમાંથી હવા નીકળી જવા સંભવ છે, અને તેમ થતાં કનકવો એટલે અંશે ઓછો જોસદાર નીકળે તેમ જ વળી એ જગ્યાએથી કનકવો કદાચ ફાટી પણ જાય અને એ પ્રમાણે એ ‘કુસકુ’ નીકળે.

જે કનકવાના ઢઢા કે કમાન સાફ ન હોય એટલે કે જેમાં ગાંઠ હોય તે કનકવો પણ ખરીદવા યોગ્ય ન ગણાય, કેમકે ચગાવતી વેળા ઢઢો કે કમાન મરડવા જતાં એ ગાંઠ આગળથી કનકવો ભાંગી જવાનો સંભવ રહે છે. વળી જેને લપ્પુક કનકવો ન જોઈતો હોય તેણે વધારે પડતા પાતળા ઢઢાવાળો કનકવો ન લેવો, પરંતુ સાધારણ રીતે જાડા ઢઢાવાળો કનકવો લેવો. એમ મનાય છે કે એકદમ જાડા ઢઢાવાળો અને પાતળી કમાનવાળો કનકવો ઢેચલ નીકળે છે એટલે કે હુમકા માર્યા કરાય કે દોરી ખેંચ્યા કરાય ત્યાં સુધી જ એ ઉચો રહે છે. તેથી એ ખરીદવો નહિ. ટૂંકમાં કહું તો કનકવાનો મુખ્ય આધાર ઢઢા અને કમાન ઉપર છે. એથી એ બંને જેવાં જોઈએ તેવાં હોય તેવો કનકવો પસંદ કરવો. એ ખરાબ છે કે નહિ તે માટે એના ઢઢાને તેમ જ એની કમાનને આગળ ઉપર સમજાવશે તેમ જરાક વાળી જોવાં.

જે કનકવાને ચમચક આગળથી પકડી હલાવતાં ઢચક ઢચક એવો વધારે પડતો અવાજ થતો હોય તો તે કનકવો પણ ખરીદવા લાયક ગણાય નહિ. વળી કનકવામાં કરચોળી પડેલી હોય તો તે પણ ખરીદવો નહિ.

ભાવ—કાંઈ પણ ચીજ ખરીદતી વેળા જેમ તેની જાત પારખતાં આવડવી જોઈએ તેમ તેના ભાવની પણ આપણને થોડીધણી ખબર હોવી જોઈએ; નહિ તો કાંઈ દુકાનદાર ભલો ન હોય તો તે આપણને છેતરે. એ વાત ખરી છે કે કાંઈ પણ ચીજનો ભાવ સદા સરખો હોતો નથી. એ મોટે ભાગે સમય સમય ઉપર ફરતો રહે છે. કનકવાના ભાવનું પણ તેમ જ છે. હાલમાં કનકવા પહેલાં કરતાં ઘણા મોંઘા મળે છે. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે જે તાવના પાંચવાળા સાદા કનકવા એક રૂપિયે કુંડી અને એવા ઘૂંટેલા અને બળેલા કાપકમાનવાળા કનકવા સવા રૂપિયે કુંડી, અડધિયાં દોઢ રૂપિયે કુંડી અને પોણિયાં બે રૂપિયે કુંડી વેચાય છે. આ તમામ કનકવામાં વિદેશી કાગળ વપરાતો હોય અને નફો ઘણો ખવાતો હોય એમ કહેવાય છે. વિશેષમાં એમ પણ કહેવાય છે કે દેશી કાગળના કનકવા ખતાવાય તો પાછવાળી કનકવી એક રૂપિયાની વીસ કુંડી, દોઢપાછવાળી કનકવી ચૌદ કુંડી, પૈસાવાળા કનકવા એક રૂપિયાના સાડા પાંચ કુંડી અને બેપૈસાવાળા સવા ત્રણ કુંડી પડે. વળી જે સુરતી કનકવા પાંચ રૂપિયે કુંડી વેચાય છે તે પણ તેને પૂરતું ઉત્તેજન મળે તો ઘણાં સસ્તાં મળે.

इति श्रीपतङ्गपुराणे पतङ्गरचनापरीक्षावर्णनामिधो द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ।

અધ્યાય ૩

દોરી, પિંડુ ને પરતી

દોરી—“ કનકવો માગે દોરી ને ચગાવનાર માગે બીખ ” એ લોકાક્રિયામાં સૂચવાયા મુજબ કનકવો ચગાવવા માટે દોરી જોઈએ. કુચ્છી કે લેપડી જેવડી નાની કનકવી, સીવવા માટે જે પાટલી યાને ચાપડો વપરાય છે તેની દોરી ઉપર ચગાવી રેશકાય, પરંતુ મોટા કનકવા માટે એવી દોરી ચાલે નહિ, કેમકે એ કનકવા સામાન્ય રીતે જોસદાર-ભારી હોય છે. એથી એવી દોરી ઉપર મોટા કનકવો ચગાવતાં દોરી તૂટી જવાનો અને એ કનકવો હાથમાંથી ચાલ્યા જવાનો ભય રહે છે. આથી જેઓ સાદી દોરી ઉપર મોટા કનકવા ચગાવવા ઇચ્છે છે તેઓ એ માટે પાટલીની દોરી નહિ વાપરતાં ઝરીલની મજબૂત દોરી વાપરવી પસંદ કરે છે.^૪ આવી રીલ અનેક જાતની છાપવાળી આવે છે. જેમકે (૧) પાનધોડાછાપ, (૨) બંને બાજુએ પાનછાપ, (૩) જૂતછાપ, (૪) લંગરછાપ, (૫) કિસનછાપ, (૬) ગેંડાછાપ અને (૭) સાંકળીછાપ. આ બધી જુદી જુદી છાપની રીલોમાંથી છેલ્લી ત્રણ પ્રકારની છાપવાળી જ રીલ મોટે ભાગે વપરાય છે, કેમકે એવી દોરી ટકાઉ હોય છે, ન્યારે પાનધોડાછાપ વગેરે છાપવાળી રીલની દોરી એવી મજબૂત હોતી નથી.^૫

કિસનછાપ રીલ ચાર તેમ જ છ નંબરની આવે છે. તેમાં છ નંબરની દોરી પાતળી હોય છે. એથી ધણુંખરૂં ચાર નંબરની દોરી જ વપરાય છે. ચાર નંબરનું રીલ છૂટક પોણા ચાર આવે વેચાય છે, પરંતુ જો ક્યારે રીલ સાથે લઈએ તો ધણુભાગે પોણા ત્રણ રૂપિયે મળે છે. છ નંબરના બાર રીલના સામાન્ય રીતે બે રૂપિયા અને છ આના બેસે છે.

ગેંડાછાપ દોરી કિસન કરતાં વધારે મજબૂત હોય છે એથી કેટલાક ગેંડાછાપ દોરી પસંદ કરે છે. ગેંડાછાપવાળી રીલ ૧, ૨, ૩ અને ૪ એમ ચાર નંબરની આવે છે. એમાં પહેલા નંબરની દોરી જાડી હોય છે, ન્યારે બીજા બધાની પાતળી હોય છે એથી મોટે ભાગે બીજા અને ત્રીજા નંબરની દોરી પસંદ કરાય છે. પહેલા અને બીજા નંબરની ગેંડાછાપ બાર રીલનો ભાવ પોણા ત્રણ રૂપિયા અને ત્રીજા અને ચોથા નંબરની ગેંડાછાપ બાર રીલનો ભાવ સવા બે

૧ જુઓ ચિત્ર ૩૨.

૨ પાટલી ઉપર ચગાવનાર ધણુંખરૂં પાટલીના ઉપર છેડો બાંધી રાખે છે, કેમકે નહિ તો કોઈક વાર પાટલીમાંથી ચગાવેલ કનકવી સરસર દોરી લેતી હોય ત્યારે છેવટે બધી દોરી સાથે એ કનકવી હાથમાંથી જતી રહેવાનો સંભવ રહે છે. પરતી ઉપર તો બહુ થોડી દોર હોય તો આવું બને.

૩ જુઓ ચિત્ર ૩૩. રીલને કેટલાક ‘ટેલર’ કહે છે તો કેટલાક ‘મટ્ટી’ કહે છે.

૪ હિંદી-શબ્દસાગર (પૃ. ૧૯૫૬)માં આ સંબંધમાં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ છે:—

“ जिस दोरी से पतंग उड़ाया जाता है वह नख, बाना, रील सादि कई प्रकारकी होती है । ”

૫ કિસનછાપ રીલ ઓસ્ટ્રિયાથી આવે છે. એ made in Austria છે. એવી રીતે ગેંડાછાપ તેમ જ સાંકળીછાપ રીલ વિલાયતથી આવે છે. એ made in Britain છે.

૬ બાર રીલના સમૂહને લોકો ‘બાક્સ’ કહે છે. એ અંગ્રેજી શબ્દ ‘box’ નું અપભ્રંષ્ટ રૂપ હોય એમ લાગે છે. આથી હું અને ‘બાક્સ’ કહું છું. જુઓ પૃ. ૧૮.

રૂપિયા જેટલો હાલમાં જેવાય છે. કિસનછાપની પેઠે આ ગેંડાછાપની કાષ્ટ પણ નંબરની રીલ ૩૦૦ વારની આવતી નથી, પણ ૨૦૦ વારની જ આવે છે એટલે એકંદરે એ દોરી મોંઘી પડે છે. કિસનછાપ દોરી સામાન્ય કનકવા માટે વપરાતાં દોરીમાં ઝાલ્લો પડે છે, જ્યારે ગેંડાછાપ દોરી વપરાતાં તેમ થતું નથી.

સાંકળીછાપ રીલ આઠ નંબરનું અને ૫૦૦ વારનું આવે છે. એની ૧૨ રીલના લગભગ ચાર રૂપિયા ને દસ આના પડે છે. આ દોરી પણ ગેંડાછાપ જેટલી મજબૂત હોય છે, છતાં એ દોરી પર ચગાવેલો કનકવો લોટણિયો નીકળી પડે તો એ દોરી પાતળી હોવાથી એના વળ પડી જાય છે એમ માની કેટલાક એ પસંદ કરતા નથી.

પહેલાના વખતમાં આવી કાષ્ટ વિદેશી રીલ મળતી ન હતી પણ એને બદલે આપણા દેશમાં બનતી આંટી વપરાતી હતી. એનાં પિંડાં હાથે વળાતાં. લગભગ પચીસ વર્ષ ઉપર ફરામજી પીટીટની મિલ ચાલુ હતી. એ સમયે એ મિલમાંથી ત્રણ અને ચાર નંબરની દેશી આંટી નીકળતી હતી. એમાં ચાર નંબરની દોરી ઘણી મજબૂત આવતી. એના ઉપર સુરતી કનકવા પણ ચગાવી શકાતા. એ દોરીનો માંજો બનાવી તે લગભગ અગ્યાર રૂપિયે શેર વેચાતો.

આ મિલ બંધ થતાં એ દોરી મળતી બંધ થઈ. અત્યારે બજારમાં બીજી મિલની આંટી મળે છે, પણ તે જેવી જોઈએ તેવી મજબૂત નહિ હોવાથી કનકવા ચગાવવા માટે મોટે ભાગે વપરાતી નથી. દેશીની ચળવળ ચાલી તેવામાં કેલિકો મિલની પણ આંટી નીકળી હતી, પણ એ સંબંધમાં એમ કહેવાય છે કે એ આંટીની દોરી ઝાંખી પડી જતી હતી, વળી એ જડી પડતી હતી તેમ જ એના વળ ઉખડી જતા હતા એટલે એનો વધારે વખત પ્રચાર રહ્યો નહિ.

અત્યારે તો બધી દોરી ત્રણ તારની જ વપરાતી હોય એમ મનાય છે. પહેલાં થોડાંક વર્ષો પૂર્વે દોરી કેટલા તારની વપરાતી એનો ખ્યાલ આવે તે માટે “ સચિત્ર દેશી રમતો ” (પૃ. ૨૬૦)માંથી નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ આપણે અત્ર નોંધીશું:—

“ કનકવો નાનો મોટો હોય છે તે પ્રમાણે તેની દોરી જડી પાતળી રાખવાની જરૂર પડે છે; એટલે જેવો કનકવો તે પ્રમાણે ચારતારી, છતારી, આઠતારી, બારતારી કે સોળતારી દોરી. ”

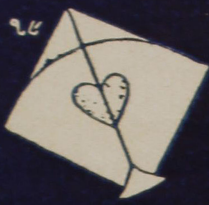
અહીં એ વાત નોંધી લઈએ કે જેમ માણસ શરીરે જડો હોય એટલે તે મજબૂત જ હોય એવું કંઈ નથી તેમ દોરી પણ જેમ જડી હોય તેમ તે મજબૂત જ હોય એવું કંઈ નથી.

દોરીની પરીક્ષા—દોરી કેટલા તારવાળી છે તે જાણવું હોય તો એને જરા ભીની કરી એના વળ-આંટા ઉકેળવા જોઈએ. એમ થતાં એ કેટલા તારવાળી છે તે જાણી શકાય છે. વળી સાથે સાથે એ તાર કેટલા પાતળા કે જડા છે તે પણ જાણી શકાય છે.

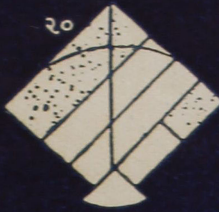
અમુક દોરી કેટલી મજબૂત છે તે જાણવું હોય તો એ દોરીનો એક છેડો જમણા હાથના અંગૂઠા અને એની પાસેની ‘ તર્જની ’ તરીકે ઓળખાતી આંગળીમાં દબાવવો. પછી એ દોરીનો બાકીનો પરંતુ એ તર્જનીની પાસેનો ભાગ એ તર્જનીના ઉપલા ભાગ ઉપર રાખવો. ત્યાર બાદ દોરીનો બાકીનો ભાગ કે તેનો છેડો ડાબા હાથના અંગૂઠા અને એની જોડેની તર્જની વડે દબાવવો અને જમણા હાથમાં દબાયેલો ભાગ ખેંચવો. એમ થતાં દોરી કેટલી મજબૂત છે તે જાણી શકાશે.

૧ આની દોરી કાચી ને તકલેદી હોય છે; તેમ છતાં કેટલાક એનો બનાવાયેલો માંજો ખરીદે છે. એ માંજો બાર આનેથી રૂપિયે વેચાય છે.

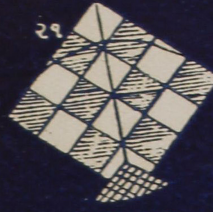

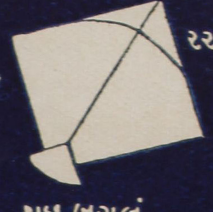
૧૮ પાનદાર

૨૦ અટ્ટી પટેદાર

૨૧ બાજીદાર

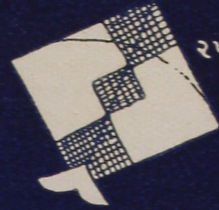
૨૨ શુદ્ધ બગલું

૨૩ માણસ

૨૭ મરઘી

૨૪ દેશી ચમચક, ખડખડું

૨૫ પંખે

૨૯ બાવટેદાર

પૂછડેદાર

૨૬ કામડી

૨૮ ગોળ પિંડું

૩૨ પાટલી

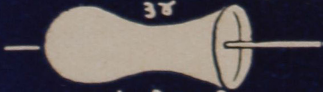
૩૦ બાનિયેરી પિંડું

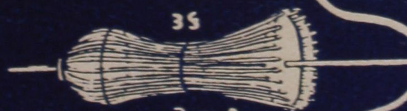
૩૩ રીલ

૩૧ ભગોટુ

૩૪ પાંસની ધરતી

૩૫ પતરાની કે લાકડાની ધરતી

૩૯ ગુંથેલી

૩૬ કડું

૩૭ પતરાની કે લાકડાની ધરતી

૩૮ શાણનું પિંડું

તત્ત્વચિત્ર

All rights reserved.]

[H. R. Kapadia.

ગાકુરખાં છાટેખાં કહે છે કે મારા કૂઆ અને ભરનપુરના રહીશ સદ્ધુખાં કનકવા ચગા-વવામાં ઉસ્તાદ હતા એટલું જ નહિ, પણ તેઓ ગમે તેવી કાચી દોરી હોય તો તેને ઉકાળીને તેને પાકી બનાવવામાં પણ એકા હતા. એમને ગમે તેવી કાચી દોરી આપી હોય તો તેને પાકી બનાવી તેના ઉપર સુરતી જેટલો જોસદાર કનકવો પણ તેઓ ચગાવી આપતા અને એ દોરી તૂટતી નહિ.

માંજો બનાવવાની રીત—સાદી દોરીને કાચ પાષ તૈયાર કરાય ત્યારે એ દોરી ‘માંજો’ કહેવાય છે. સાર્થ ગૂજરાતી જોડણિકોશ (પૃ. ૧૨૫)માં આ ‘માંજો’ શબ્દ આપેલો છે અને ત્યાં એનો અર્થ ‘કાચ પાયેલો દોરો’ એમ કરાયેલો છે. કેટલાક લોકો ‘માંજો’ શબ્દ ન વાપરતાં એને બદલે ‘માંજો’ શબ્દ વાપરે છે, પરંતુ આ બે શબ્દોમાંથી કયો શબ્દ શુદ્ધ છે અને તે શા ઉપરથી અનેલો છે તે જાણવું બાકી રહે છે. હિંદીમાં તો માંજને ‘મંજ’ કહેતા હોય એમ લાગે છે.

માંજો બનાવવામાં મુખ્યત્વે બે ચીજોની જરૂર પડે છે: (૧) કાચ અને (૨) ચીકણો પદાર્થ. સોડાવોટર (soda-water) ની બોટલ (bottle) ના કારખાનામાંથી સોડાવોટરની બાંગેલી સીસી-બાટલી લાવીને તે ખાંડીને તેનો બૂકો બનાવાય છે. એ સીસીઓ ખાંડતી વેળા કાચ આંખમાં ન ઉડે તે માટે ખાંડવાના દસ્તાને ચામડાનાં ત્રણેક ચકરડાં પહેરાવી એ વડે ખંડાય છે. એ કાચનો બૂકો જેમ અને તેમ બારીક હોય તો જ તેનો માંજો સારો બને છે, એથી એ ખાંડેલો કાચ જડા કપડા વડે ચળાયેલો પસંદ કરાય છે, જોકે એ મોંઘો મળે છે. કેટલીક વાર કાચ જડા કપડાથી નહિ ચાળતાં હવાલાથી ચળાય છે. એ કાચ સરતો વેચાય છે ખરો, પણ એ કાચ જેવો જોઈએ તેવો બારીક-મેદા જેવો બારીક હોતો નથી. ચાળતાં ચાળતાં હવાલામાં કાચનો સાધારણ રીતે જે જડો બૂકો રહી ગયો હોય તે માંજ માટે વપરાતો નથી, પણ એનો તો સાથિયા પૂરવા માટે ઉપયોગ કરાય છે. માંજ માટે જે મેદા જેવો કાચ બજારમાં મળે છે તેનો ભાવ એક શેરે બે આના જેટલો હાલમાં લેવાય છે.

ચીકણા પદાર્થ તરીકે લાહી કે સરસ વપરાય છે. લાહી એ ઘઉંના લોટની ખેળ છે. એ મેદાની બનાવાય છે. એમાં થોડુંક મોરચૂથુ નંખાય છે જેથી એ લાહી જે દોરીના માંજ માટે વપરાય તેને ઉંદર વગેરે કરડીને બગાડે નહિ.

લાહીમાં માપસર કાચ ભેળવી તેને કણેકની માફક મસળી તૈયાર કરાયેલા લોંદાને ‘લૂગદી’ કહેવામાં આવે છે. જે દોરીને કાચ પાવો હોય તેના થોડાક આંટા થોડેક અંતરે ઠોકેલા મોટા બે ખીલાઓ ઉપર કે એવી કોષ્ટ બે ચીજો ઉપર પહેલાં ભેરવવામાં આવે છે. પછી જમણા હાથમાં થોડીક લૂગદી લઇ તેને આ આંટાઓ ઉપર જોરથી બે ચાર વાર ધસવામાં આવે છે. જુઓ ચિત્ર ૪૩. આ પ્રમાણે તૈયાર કરાયેલો માંજો ‘લૂગદીનો માંજો’ યાને ‘હાથે ધસેલો માંજો’ કહેવાય છે. એ માંજો તૈયાર થતાં ખીલા કે અન્યત્ર વીંટાળેલા આંટા પિંડા કે પરતી ઉપર લપેટી લેવામાં આવે છે અને પાછા ફરીથી નવી દોરીના આંટા એ ખીલા કે એવી કોષ્ટ ચીજ ઉપર વીંટાળાય છે અને તેનો ઉપર પ્રમાણે માંજો બનાવાય છે. એ માંજો રંગીન બનાવવો હોય તો લૂગદીમાં તે જાતનો રંગ નંખાય છે. એ રંગ માંજો બનાવનાર હોંશિયાર હોય તો જ બેસાડી શકે, નહિ તો વચ્ચે વચ્ચે સફેદ

૧ એઓ અહીં બહેજાંને ચકલે રહે છે. એમને મને પરતી સંબંધી પણ કેટલીક માહિતી પૂરી પાડી છે તે બદલ હું એમનો ઋણી છું.

ધાખા દેખાઇ આવવા સંભવ રહે છે. આ પ્રમાણે માંને બનાવવા ઉપરાંત એક બીજી રીતે પણ ‘માંને’ બનાવાય છે. એને ‘રંગડાનો માંને’ કે ‘ડાધાનો માંને’ કહે છે. એ બનાવવાની રીત નીચે પ્રમાણેની છે:—

રંગડાનો માંને બનાવનાર હાંદલામાં પાણી ભરી એને ઉકાળવા મૂકે છે. એમાં તે ચૌદ આની નિસારતો તો એક આની સરસ નાંખે છે. એ એકરસ થતાં એમાં તે થોડો થોડો કાચ નાંખતો જાય છે. રંગીન માંને કરનાર રંગ ઉપરાંત ચીચોડાના છોડાને ખાંડી તેનો બૂકો તેમ જ એક જાતના પથરનો બૂકો કરી તે પણ એમાં નાંખે છે, કેમકે તેમ કરવાથી એ રંગ પાકો બને છે અને કાચ પણ દોરી સાથે સરસ રીતે ચોંટી જાય છે. અમુક જોસ આવ્યા બાદ પેલું હાંદલું ઉતારી લેવાય છે અને એમાં અથવા તો એમાંથી થોડોક રંગડો લિપ્ટનના ડબ્બા જેવા કાંઈ પાત્રમાં કાઢી તેમાં રીલ ડબોવવામાં આવે છે. એ રીલ બરાબર ફર્યા કરે તેવી વ્યવસ્થા કરી રીલની દોરીના આંટા યોગ્ય સ્થળે ભેરવાય છે, અને તે બરાબર સૂકાઈ રહેતાં પરતી પર ઉતારી લેવાય છે. કેટલાક બપોરની વખતે જ્યારે આસપાસ કનકવા ચગતા ન હોય ત્યારે કનકવો જ સીધો આ રંગડામાં બોળેલી દોરી ઉપર ચગાવે છે અને એ રીતે માંને સૂકાવે છે. આ રંગડાનો માંને સારો બને તેનો આધાર દોરીની ચીપટી પકડનાર ઉપર રહે છે. જો તે વધારે પડતી પોલી ચીપટી રાખે તો માંને ઝકરગરો બને.

ભાવ—અસલ બાર રીલોનું એક બાકુસ આઠ આનામાં ધસાતું. આજે તેનો બાવ વધ્યો છે. ગેંડાના એક બાકુસનો રૂપિયો અને કિસનના એક બાકુસનો સવા કે દોઢ રૂપિયો લેવાય છે.

માંજની પરીક્ષા—માંને એકદમ લીસો કે એકદમ કરગરો ન પસંદ કરવો; કારણ કે એકદમ લીસા માંજ વડે સામાની દોર ઉપર કાચના અભાવે ધસરકો પડે નહિ એટલે એ કપાય નહિ; અને જો માંને એકદમ કરગરો હોય તો તે પેચમાં સરે નહિ તેમ જ એનો કાચ ઉખેડવા જતાં ત્યાં પકુત્તિ પડે. ઉદરે ચાંચ મારી હોય તેવો અથવા કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે કુત્તિ પડી હોય તેવો કે કુત્તિયલ દોરીનો માંને હોય તો તે ખરીદવો નહિ.

૧ ધઉને પલાળી તેને કોહવડાવ્યા બાદ તેને પીલીને તેનું દૂધ કાઢી એ સૂકવાતાં એનો નિસારતો બને છે. એ નિસારતો કપડાંને અરતરી કરવામાં તેમ જ હલવો બનાવવામાં વપરાય છે. હાલમાં એ આ શહેરમાં ચૌટ તેમ જ સલાખતપરે મળે છે. એ માંજ માટે વાપરવાથી માંજમાં ચીકાશ અને સફેતી આવે છે.

૨ ગંધકિયા, સોનેરી, વાદળી, ગુલાબી એમ જાતજાતના રંગનો આ માંને બનાવાય છે.

૩ ડબ્બા જેવા પાત્રના લગભગ મધ્ય ભાગમાં સામસામાં કાણું પાડી, તારનો એક છેડો એક કાણામાંથી પસાર કરી બહારની બાજુએ વાળી બાકીના તારને અંદરથી વાળી તેને રીલનાં સામસાએનાં છિદ્રમાંથી પસાર કરી એનો બીજો છેડો પાત્રના બીજા કાણામાંથી પસાર કરી બહારથી વળાય છે. આ એક જાતની વ્યવસ્થા છે.

૪ સંસ્કૃત શબ્દ ‘કર્કર’ને ‘ક’ પ્રત્યય લગાડતાં જે શબ્દ બને છે તે ઉપરથી ‘કરકરો’ અને તેના ઉપરથી ‘કરગરો’ શબ્દ બન્યો હશે એમ લાગે છે. ‘કરકરો’ શબ્દનો અર્થ ‘ઝીણી કાંકરી જેવા લાગતો’ થી ‘અરછટ’ થાય છે. કરગરો માંજ ઉપર હાથ ફેરવતાં એનો કાચ ખૂંચે છે—એ લીસો હોતો નથી.

૫ દોરીમાં પડતો કાપો કે ખાડો ‘કુત્તિ’ કહેવાય છે. કેટલાક એને ‘દત્તિ’ કહે છે. એ ભાગ આગળથી દોરી તૂટવાનો સંભવ રહે છે.

૬ સહેલાઈથી તૂટી જાય તેની.

માંજને ગાંઠ આંધવાની રીત—સાદી દેરીના એક છેડાને બીજી સાદી દેરીના છેડા સાથે ગાંઠવામાં ખાસ વિશેષતા નથી. માંજની દેરીની ગાંઠની વાત જુદી છે. એ માંજની દેરીના સંબંધમાં એના એ છેડાની ગાંઠ આંધવી હોય તો માંજને બીનો કરી તેના ઉપર ચોટલો કાચ ધીરે રહીને ખેરવી નાંખી ગાંઠ આંધવી જોઈએ; નહિ તો એ આંધેલી ગાંઠ સહેજમાં છૂટી જવા સંભવ છે. વળી માંજની જે ગાંઠ અંધાય તે જેમ અને તેમ નાની હોવી જોઈએ; નહિ તો પેચ વખતે ત્યાંથી દેરી સરે નહિ અને તેમ થતાં કનકવો કપાઈ જાય; પરંતુ આ ગાંઠને કોઈક વાર બહુ જ નાની આંધવામાં આવી હોય તો તે સરી જાય; વાસ્તે ગાંઠ આંધ્યા પછી તે ખરાબ અંધાઈ છે કે નહિ એટલે કે તે સરી જશે કે કેમ તે જાણવા માટે તેની આસપાસની દેરી સામસામી ખેંચી જોવી જોઈએ.

માંજનો વપરાશ—અત્યારે જેમ લગભગ તદ્દન માંજે વપરાય છે તેમ પહેલાં વપરાતો ન હતો. તે વખતે તો આગળના ભાગમાં અપૂરતો માંજે રખાતો. અનેના સુધી એટલા જ ભાગમાંથી પેચ લેવાતા અને એ માંજે પૂરો થવા આવે તેટલામાં કનકવાનો-પેચનો નિકાલ કરવા પ્રયત્ન થતો. ભોગજો પેચ લાંબાણુ ચાકતા તો ચાકતે પેચે માંજનું પિંડું જોડી દેવાતું. પહેલાં જે માંજનાં પિંડાં બજારમાં મળતાં તે માંજે ઝડપે રહેતો અને તે પાવીસ, અડધીસ, પોણીવીસ એમ વેચાતો. આ તો સુતરાઉ દેરીના માંજની વાત થઈ. કહેવાય છે કે કાશી તરફ રેશમની દેરીનો પણ માંજે ખનાવાય છે અને તે ઉપર કનકવા ચગાવાય છે. એ માંજે ઘણો મોંઘો મળે છે.

પ્રશ્ન—“ગુજરાતી”માં મારી પ્રશ્નચાહુરીની દ્વિતીય તરંગિકા તરીકે તા. ૬-૧૧-૩૩ને રોજ મેં કનકવાને લગતા જે કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા તેમાંનો એક પ્રશ્ન એ હતો કે દેરીને કાચ પાદને માંજે ખનાવવાનું પ્રથમ કોણે શોધી કાઢ્યું? આજ દિન સુધી એનો ઉત્તર મને કોઈ સ્થળેથી મળ્યો નથી તો હજી પણ એ દિશામાં પ્રકાશ પાડવાને તજ્જોને મારી વિનંતિ છે. સાથે સાથે બીજા પણ એ પ્રશ્ન પૂછી લઉં: (૧) પ્રથમ માંજે લૂગદોનો ખનાવાયો હશે કે રગડોનો? (૨) સુતરની, શણની અને રેશમની દેરી પૈકી કયું દેરીનો માંજે પ્રથમ ખનાવાયો હશે?

દેરી વીંટવા-લપેટવાના પ્રકારો—કનકવો ચગાવવા માટે દેરીની જરૂર છે. આ દેરી તરીકે કેટલાક સીવવા માટે વપરાતી પાટલી કે રીલનો ઉપયોગ કરે છે એટલે એમ કરનાર તો એ પાટલી કે રીલ ઉપર દેરી વીંટાળે છે. એમાંથી કોઈને કે અન્યને દસ વીસ વ્યામ માંજે બજારમાંથી ખરીદવો હોય તો દુકાનદાર એટલો માંજે યૂંચળી યાને લચ્છી વાળીને આપે છે.

યૂંચળી વાળવાની રીત—યૂંચળી વાળવાની રીત એ છે કે દેરીનો એક છેડો પજમણા

૧ વિજયવાણી (૫. ૩૨૬)માં આ શબ્દ વપરાયો છે. પ્રસ્તુત પંક્તિ નીચે મુજબ છે:—

“પુંજમાં તો હોય એક બામ માંજે કે વખતે સમુજગો ન હોય, અને સારીમાં હોય પાવીસનું એક પિંડું.”

૨ અસલ કોઈ કોઈ વાર શણની દેરીનો પણ માંજે વપરાતો હતો એમ કહેવાય છે.

૩ એ હાથ પહોળા કરી છાતી સાથે થઈ માપ. આ શબ્દ માટે જુઓ પહેલું ટિપ્પણ.

૪ ‘યૂંચળી’ કહો કે ‘યૂંછળી’ કહો તે એક જ છે. એનો અર્થ ‘દેરા-દેરીની ગોળ અથવા અંગૂઠા અને ટચડી આંગળી પર જોડે પાડીને વીંટલી આંટી’ એવો થાય છે. મોટી યૂંચળીને ‘યૂંચળો’ કે ‘લચ્છો’ કહે છે.

૫ ડાભોડિયા કે બીજા પણ જમણા હાથને બદલે ડાબા હાથના અંગૂઠાનો ઉપયોગ કરે છે. એઓ જમણા હાથે યૂંચળી કાઢી લે છે.

હાથના અંગૂઠાની નીચે દબાવીને રાખવો અને એની લગભગ પાસેની બાકીની દોરી ડાબા હાથથી પકડવી. પછી એ દોરી અનામિકા અને કનિષ્ઠિકા યાને ટચલી આંગળીની વચમાંથી પસાર કરી એ ટચલી આંગળીની પાછળથી બહાર કાઢવી અને તે અંગૂઠાની જોડેની તર્જની અને અંગૂઠાની વચ્ચેથી પસાર કરી અંગૂઠાની બહાર કાઢવી. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી આમ આંટા લઈ શકાય તેટલા લેવા (જુઓ ચિત્ર ૪૮) અને છેલ્લે થોડીક દોર કે જેનો એક આખો આંટો થઈ શકે તેમ ન હોય તેટલી બાકી રહે ત્યારે અંગૂઠા અને ટચલી આંગળીની વચ્ચેના આંટા કાઢી લઈ અને ડાબા હાથના અંગૂઠા અને એની જોડેની તર્જની વડે એને વચમાંથી પકડી બાકીની દોરી એ વચલા ભાગની આસપાસ ફરતી લપેટવી. આ પ્રમાણે કરવાથી ગૂંચળી તૈયાર થાય છે. (જુઓ ચિત્ર ૩૭). ટૂંકમાં કહીએ તો જમણી હથેલી પહોળી રાખી એના અંગૂઠા અને ટચલી આંગળીની આસપાસ દોરી આડી અવળી વીંટાળતી તે ‘ગૂંચલી’ કહેવાય છે.

જે નાનાં છોકરાંએને આ પ્રમાણે ગૂંચળી વાળતા આવડતી હોતી નથી તેઓ કેટલીક વાર ડાબા કે જમણા હાથની ચાર આંગળીઓની આસપાસ દોરી વીંટાળે છે. એને ‘કડું’ કહેવામાં આવે છે. જુઓ ચિત્ર ૩૯. એ પ્રમાણે ખૂબ દોરીના આંટા લેવાયા હોય તો તેને ‘ભગોડું’ કહે છે. જુઓ ચિત્ર ૩૧.

પિંડાં—‘પિંડું’ કહો કે ‘પિલ્લું’ કહો તે એક જ છે. એનો સામાન્ય અર્થ ‘વીંટેલો કે વાળેલો ગોળો’ એવો થાય છે. આ પિંડું ધણુંખરું તો ગોળા જેવું જ વીંટાળેલું હોય છે, પરંતુ કેટલીક વાર એ શંકુ આકારનું એટલે કે નાળિયેરના ઘાટનું વીંટાળેલું હોય છે તો કેટલીક વાર એથી પણ જુદી જાતનું વીંટાળેલું જોવાય છે.

પિંડાં બનાવવાનાં સાધનો—કનકવા બનાવી વેચનારા કમાન અને ઢઢા તૈયાર કરતી વેળા વાંસની ચીપોને છોલે છે. તેમ કરતાં જે છીલ પડે છે તેનો પિંડું બનાવવા માટે કેટલાક ઉપયોગ કરે છે. નાનાં છોકરાંએ ડીકરું, પથરનો કકડો, નાનુંસરખું શીરકું કે કાગળનો ડૂચો પિંડું બનાવવા માટે કામમાં લે છે. કેટલીક વાર દુકાનદારો પણ કાગળના ડૂચાનો ઉપયોગ કરે છે, અને તેમ કરવામાં તેમનો હેતુ થોડી દોરીવાળું પિંડું પણ મોટું દેખાય એવો હોય એમ મનાય છે.

ગોળ પિંડું બનાવવાની રીત—ડાબા હાથની ત્રણ કે ચાર આંગળીની આસપાસ દોરીના આઠ દસ આંટા વીંટાળી તેમાંથી આંગળીઓ કાઢી લઈ એ આંટીને મધ્ય ભાગમાંથી પકડી સામસામા ભાગને ભેગા કરી અને ફરીથી એને મધ્ય ભાગમાંથી પકડી નવા અનેલા એ ભાગોને ભેગા કરી ચારે બાજુ ફેરવતાં જવાથી એને એના ઉપર દોરી વીંટાળવાથી ગોળ પિંડું બને છે. કાગળનો ડૂચો બનાવી કે વાંસની છીસનો ગોળો બનાવી તેને ચારે બાજુ ફેરવી એના ઉપર દોરી વીંટાળવાથી પણ ગોળ પિંડું બને છે. જુઓ ચિત્ર ૨૯.

નાળિયેરી પિંડું બનાવવાની રીત—સાધારણ રીતે નહિ જેવું ગોળ પિંડું બનાવ્યા બાદ એને ચારે બાજુ નહિ ફેરવતાં જમણા હાથથી ડાબા હાથ તરફ અને ડાબા હાથ તરફથી જમણા હાથ તરફ વાંસની ગોળી ભૂંગળીની પેડે-ગ્રનણે ચપટી વગાડતા હેઠળે તેમ ફેરવતાં જવાથી એને સાથે સાથે એના ઉપર દોરી વીંટાળવાથી નાળિયેરી જેવો આકાર બને છે. એને આપણે ‘નાળિયેરી પિંડું’ કહીશું. જે એમાં એક સ્થળે ખાડો દેખાડવો હોય તો ત્યાં આગળ અંગૂઠા મૂકીને ઉપર પ્રમાણે વીંટાળવું જોઈએ. તેમ કરતાં ખાડાવાળા આકારનું પિંડું બનશે. જુઓ ચિત્ર ૩૦.

શણ્ણુ પિંડુ—શણ્ણુ પિંડુ જે જગતમાં મળે છે તે જુદી રીતે વીંટાળાયેલું હોય છે. એમાં ઉપરથી તે નીચે સુધી એકસરખો ખાડો હોય છે (જુઓ ચિત્ર ૩૮). નાનાં છોકરાં તો એને કદાચ કૂવો ગણે અને તેમ કરનાર એને ‘કૂવાનું પિંડુ’ પણ કહે તો નવાઈ નહિ. એવું પિંડુ હાથે નહિ ખનાવતાં સંચા ઉપર ખનાવાય છે. એ હાથે કેમ ખનાવાય તે જણવું આઠી રહે છે.

પરતી—દોરી વીંટાળવા માટે કામમાં આવતી એક જાતની વાંસ, નેતર કે એવી કોઈ ચીજની ખનાવટને ‘પરતી’ કહેવામાં આવે છે.^૧ ફેટલાક એને ‘શીરકી’ પણ કહે છે. સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ (પૃ. ૫૦૪)માં પરતીનો અર્થ “રેશમ કે સૂતરની આંટીઓ ઉતારવાની ફાળકી” એમ અપાયેલો છે.

જેમ નાના ફાળકાને ‘ફાળકી’ અને મોટાને ‘ફાળકો’ કે ‘પરવીંટો’ કહેવામાં આવે છે તેમ નાની પરતીને ‘પરતી’ અને મોટીને ‘પરતો’ કહેવામાં આવે છે. પરતી અનેક જાતની આવે છે. તેના મુખ્ય બે પ્રકારો પડે છે: ધુમટદાર અને ગોળ. તેમાંની ધુમટદાર પરતીની ખનાવટ નીચે મુજબ જોવાય છે:—

સાધારણ રીતે એક ફૂટ કે દોઢ ફૂટની દાંડીના મધ્ય ભાગમાં એક લાકડાનું પૈડું હોય છે. એનાથી થોડેક અંતરે જમણી આજુએ અને એવી રીતે એની ડાબી આજુએ પણ લગભગ એટલે અંતરે એ મધ્યના પૈડા કરતાં એકેક મોટું પૈડું હોય છે. આ ત્રણ પૈડા ઉપર અણીદાર ચીપો ગોઠવેલી હોય છે અને એ દરેક ચીપનો અણીવાળો ભાગ એક બીજા તદ્દન નાના પૈડાની-પનાસાની બમોલમાં ભેરવી દેવાયેલો હોય છે. આનો આકાર ધુમટ જેવો હોવાથી આ ‘ધુમટદાર પરતી’ કહેવાય છે. આ ધુમટદાર પરતીના ધુમટ તરફના મોટા પૈડા ઉપર, લગભગ પરતીની વચમાં, વળી તેનાથી થોડેક અંતરે તેમ જ વળી એનાથી પણ થોડેક અંતરે છૂટી રહેલી ચીપો ઉપર તાર આમળા લાપ્તને વીંટાળાય છે. આમ એકંદર સામાન્ય રીતે ચાર જગ્યાએ તાર વીંટાળેલો હોય છે. આ પરતી વાંસની તેમ જ નેતરની પણ બને છે. વાંસની પરતી ઉપર ફરતો કાગળ લપેટાયેલો હોય છે (જુઓ ચિત્ર ૩૪), જ્યારે નેતરની પરતી પર તેમ કરાયેલું હોતું નથી (જુઓ ચિત્ર ૩૬).

ગોળ પરતી—આ પરતીમાં વચ્ચેવચ્ચે દોઢેક ફૂટ જેવડી લાંબી દાંડી હોય છે. એનો વચલો ભાગ નળા જેવો અને આજુઆજુનો ધલાગ ગોળ હોય છે. એ દાંડીના વચમાં એક લાકડાનું પૈડું હોય છે અને એ લાકડાના નળા જેવા ભાગને દરેક છેડે આ પૈડાથી લગભગ દોડું મોટું એકેક પૈડું હોય છે. એ દરેક પૈડામાં લગભગ મધ્ય ભાગમાં ગોળાકાર ફરતાં કાણાં પાડેલાં હોય છે. એ દરેક કાણામાંથી વાંસની ચપટી ચીપો પસાર કરેલી હોય છે,

૧ જે તદ્દન નાનાં છોકરાંને પરતી આપવી સલામત જણાતી નથી અને તેમ છતાં જ્યો એ માટે ઇચ્છા દર્શાવે છે તેમને રાજી રાખવા માટે રીલમાં માપસરનું દાનણ, ઢંઢા કે કમાનની સળી કે એવી કોઈ ચીજ નાંખી તેની પરતી ખનાવી અપાય છે.

૨ ‘શીરકી’નો બીજો અર્થ ‘ચકરડી’ થાય છે. તે અત્ર અપ્રસ્તુત છે.

૩ બંને જાતની ધુમટદાર પરતીમાં દાંડી તો વાંસની જ હોય છે. એ વાંસની દાંડી લાકડાની દાંડી કરતાં મજબૂત ગણાય છે. કહે છે કે લાકડાની દાંડીવાળી પરતી પડી જાય તો તેની દાંડી ભાંગી જાય, પણ વાંસવાળી પરતી પડી જાય તો તેની દાંડી ન ભાંગે.

૪ આ બંને ભાગોની લંબાઈમાં ચારેક આંજળ જેટલો ફેર હોય છે. ટંચાવવાવાળી આજુનો ભાગ મોટો અને એની સામેનો ભાગ નાનો હોય છે.

અને તે પણ એવી રીતે કે એક પૈડામાંના કાણાની ચીપ તેની સામેના બીજા પૈડાના કાણામાંથી પસાર થાય છે અને તે ચીપનો વચ્ચે ભાગ કંઈક ઉપસેલો રહે છે અને આબુઆબુનો ભાગ ઢળતો રહે છે. બંને બાબુનાં પૈડાં નીકળી ન જાય તે માટે એ દરેક પૈડાની બહારની બાબુ ઉપર આવતી ઢાંડીમાં એકેક કાણું પાડી તેમાં બીજી સળી કે ખીલી ખોસેલી હોય છે. વળી એ મોટી ઢાંડીને છેડે દોરી પોરવી તેને લટકાવવા માટે એક કાણું પાડેલું હોય છે. આ જાતની જે ગોળ પરતી નાની આવે છે તેના ચીપોથી બનેલા નળા જેવા ભાગ ઉપર કાગળ ચોંટાડેલા હોય છે. જુઓ ચિત્ર ૩૫.

આ ઉપરાંત એની પણ એક પરતી આવે છે જે સામાન્ય રીતે ગોળ પરતી જેવી ગણી શકાય. ગોળ પરતીમાં વચ્ચે ભાગમાં ચીપો હોય છે ત્યારે આ પરતીમાં ચીપ નહિ હોતાં સળંગ રીલ જેવું કામ કરાયેલું હોય છે.

પરતીઓનાં અવયવોની રચના—ધ્રુમટદાર તેમ જ ગોળ પરતીનાં ઢાંડી, ચીપ અને પૈડાં એ મુખ્ય અવયવો છે. તેમાં વાંસની ચીપ બનાવવા માટે વાંસના નાના નાના કટકા કરાય છે. એ કટકા બૂંગળી જેવા હોય છે. એને ચપ્પુ વડે ચીરી એની ચીપો બનાવાય છે. ઢાંડી તૈયાર કરવા માટે પણ ચપ્પુ વપરાય છે. પૈડાંને સામાન્ય આકાર લાકડામાંથી ચપ્પુ વડે કાપીને બનાવાય છે, પરંતુ એને બરાબર ગોળ બનાવવા માટે ખરાદનો ઉપયોગ કરાય છે. ઢાંડી તૈયાર થતાં પૈડાં કપડા કે લાહી વડે ચોગ્ય સ્થળમાં બરાબર ખેસાડાય છે અને પછી એના ઉપર ચીપો મૂકી પતાસામાં એ ચીપો ભેરવાય છે. નેતરની પરતી માટે નેતરની ચીપ તૈયાર કરાય છે અને ચાર સ્થળે તાર બંધાય છે. આ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે ધ્રુમટદાર પરતી બનાવાય છે.

ગોળ પરતી બનાવવી હોય તો એનાં બે સરખાં પૈડાંમાં સમાન અંતરે કાણાં પડાય છે અને પછી અણીદાર બનાવાયેલ ચીપો એમાં ખેસાડાય છે. ત્યાર બાદ વચ્ચે પૈડાં ઉપર ખીલીઓ આવે તેમ એ ચીપોને ખીલી ઠોકવામાં આવે છે. વિશેષમાં એ પરતી ખૂબસુરત દેખાય તે માટે બહારના પૈડાં રંગાય છે અને એના નળા જેવા ભાગ ઉપર રંગબેરંગી કાગળ ચોંટાડાય છે.

સીસમની પરતી બનાવવી હોય તો ઢાંડી અને પૈડાં સીસમનાં બનાવાય છે, પરંતુ એની ચીપ સીસમમાંથી બનાવવી મુશ્કેલ છે.

પરતીના સંજ્ઞામાં હિંદી-શબ્દસાગરમાં શેા ઉલ્લેખ છે તે આપણે નોંધી લઈએ. એના ૧૬૫૬મા પૃષ્ઠમાં કહ્યું છે કે “बाँस के जिस विशेष ढाँचे पर डोरी लपेटी रहती है उसके भी दो प्रकार है एक चरखी और दूसरा परेता।”

એના ૨૦૨૩મા પૃષ્ઠમાં ‘પરેતા’નો અર્થ નીચે મુજબ સમજાવાયો છે:—

“पतंग की डोर लपेटने का बेलन जो बाँस की गोल और पतली चिपटी तीलियों से बनता है। बीचों बीच एक लंबी और कुछ मोटी बाँस की छड़ होती है, जिसके दोनों किनारों पर गोल चक्कर होते हैं। इन चक्करो के बीच पतली तीलियों का ढाँचा होता है। इसी ढाँचे पर डोरी लपेटी जाती है। परेता दो प्रकारका होता है। एक का ढाँचा सादा और खुला होता है और दूसरे का ढाँचा पतली चिपटी तीलियों से ढंका रहता है। पहले को चरखी और दूसरे को परेता कहते हैं।”

પરતીનાં નામ—પરતીને પાસેરિયા, અચ્છેરિયા ઇત્યાદિ નામથી ઓળખાવાય છે. એ નામ પરતી ઉપર જેટલા શેર માંજે લપેટાયેલો હોય તે ઉપરથી પડેલાં છે. જેમકે જે પરતી ઉપર પાશેર યાને ૧૮ પૈસાભાર માંજે હોય તેને ‘પાસેરિયા પરતી’ કહેવામાં આવતી અને હજી પણ તેમ

કહેવાય છે, જોકે હવે શેરનું માપ બદલાયેલું હોવાથી કેટલીક વાર ઓછા મંજવાળી પરતીને પણ 'પાસેરિયા પરતી' તરીકે ઓળખાવાય છે.

એમ કહેવાય છે કે અમદાવાદ તરફ માંજના વજન ઉપરથી પરતીઓને ન ઓળખાવતાં એના ઉપર જેટલી રીલ દોરી રહી શકે તે ઉપરથી એને ઓળખાવાય છે.

પરતી પર મોજો—ધુમટદાર પરતી પર તાર લપેટેલો હોય છે તો તેમાં દોરી બરાબ જવાનો ભય રહે છે. જો એના ઉપર કાગળ લપેટેલો હોય તો તે માંજથી ફાટી જવાનો ભય રહે છે. આ ભય સાચો પડે તો માંજો એ પરતીમાં ભેરવાઇ જાય. આથી બચાવ તરીકે એ પરતીને નકામો બનેલો મોજો પહેરાવાય છે અને ત્યાર બાદ એના ઉપર માંજો વીંટાળાય છે.

પરતીની પરીક્ષા—ધુમટદાર પરતી ખરીદનારે એનાં પૈડાં અને ચીપો મજબૂત છે કે કેમ તે તપાસવું જોઈએ. વળી એ ચીપોના છેડા પતાસામાં બરાબર ખેસાડેલા છે કે નહિ તે પણ તેણે જોવું જોઈએ. વિશેષમાં એ પરતી સહેલાઈથી ફરી શકે તેવી તેણે પસંદ કરવી ઘટે. સાથે સાથે પરતી ફેરવતાં દાંડીની ફાંસ વાગે નહિ તેવી તે સાફ છે કે નહિ તેની પણ તેણે તપાસ કરવી જોઈએ.

ગોળ પરતી ખરીદનારે પણ પૈડાં અને ચીપોની મજબૂતાઈ અને એ ચીપોના છેડાની બરાબર ખેસડામણી અને પરતી ફેરવવાની સુગમતા તરફ લક્ષ્ય આપવું ઘટે.

ગોળ પરતીનું કામ ધુમટદાર પરતી જેટલું ટકાઉ હોવું નથી એથી અને ત્યાં સુધી તો ધુમટદાર જ પરતી ખરીદવી સારી, જોકે ધુમટદાર પરતી ઉપર છેક ઉપર સુધી દોરી લપેટેલી હોય તો તેના વળ નીકળી જવાનો કેટલીક વાર સંભવ રહે છે ખરો.

પરતીનો ભાવ—ગોળ પરતી લગભગ છ પૈસાથી માંડીને દોઢ રૂપિયા સુધીની કિંમતની મળે છે. એવી રીતે વાંસની ધુમટદાર પરતીઓ લગભગ એ આનાથી આઠ આના સુધી મળે છે અને નેતરની ધુમટદાર પરતીઓ બે આનાથી એ રૂપિયા સુધી મળે છે. ૧ સીસમ, સાગ કે એવા કાષ્ટ ખાસ લાકડાની પરતી તો ઘણી મોંઘી મળે. વળી તે વજનમાં પણ ભારે હોય. કેટલીક વાર પિત્તળની પરતી પણ નજરે પડે છે. એનો ભાવ તો પિત્તળના ભાવ ઉપર અને કારીગરની મજૂરી ઉપર આધાર રાખે છે.

પરતીનો ગુચ્છો—જેમ સામટા કનકવા લેનારને એ કામડીમાં બાંધી અપાય છે તેમ સામટી પરતીઓ લેનારને એ પરતીઓની દાંડીના એક છેડામાંથી દોરી પોરવી પરતીઓનો ગુચ્છો બનાવી અપાય છે.

પરતી લપેટવાની રીતો—એકંદર રીતે પરતી ત્રણ રીતે લપેટાતી મેં જોઈ છે:—

(૧) પરતીનો એક છેડો ડાબા હાથના આંગળા ઉપર અને બીજો છેડો જમણા હાથ કાણી આગળથી વાળતાં જે ખડો પડે છે તે ભાગમાં રાખી ડાબા હાથ વડે ઘડિયાળના કાંટા ફેરે છે તેમ ગોળ ગોળ ફેરવવી એ પરતી લપેટવાનો એક પ્રકાર છે.

(૨) પરતી જે છેડેથી ટંગાવાય છે તે નહિ, પણ એની સામી બાજુના બીજા છેડાને જરાક ઊંચીને જમીન ઉપર સહેજ ખાડો હોય તેમાં ખોસી ડાબા હાથનાં આંગળાં ઉપર પરતીને ઢળતી રાખી એ હાથના અંગૂઠા વડે એ છેડાને ઉપર મુજબ ગોળ ગોળ ફેરવતાં જવું અને

૧ સીસમની ગોળ પરતી ૨૪મા પૃષ્ઠમાં નિર્દેશાયેલ પ્રદર્શનમાં રજૂ કરાઈ હતી અને તે અહીંના અકુરખાંએ બનાવી હતી.

જમણા હાથની ચપટીમાંથી દોરીને પસાર થવા દેવી એ પરતી લપેટવાનો બીજો પ્રકાર છે. આ પ્રમાણે લપેટવાનું તો મોટે ભાગે માંજો બનાવી તે લપેટવાનો ^૧હોય ત્યારે અથવા તો એક પરતી ઉપરથી બીજી પરતી ઉપર લપેટવું હોય ત્યારે તેમ લપેટાય છે.

(૩) કાળકા ઉપર જેમ સૂતર વીંટાળાય છે તેવી રીતે પણ કાષ્ઠ કાષ્ઠ પરતી લપેટે છે અને આવી રીતે મારી પોતાની પરતી મારી સદ્ગત માતા સાંજ પહોરના કાષ્ઠ કાષ્ઠ વાર લપેટી આપતી હતી.

પિંડું સારું કે પરતી ?—પરતી હોય તો સામાન્ય રીતે પરતી પકડનાર હોય ત્યારે કનકવો ચગાવી શકાય કે પેચ લગાવી શકાય; એથી કેટલાક પરતીને બદલે પિંડું પસંદ કરે છે, કેમકે એ જમીન પર રાખી એને ગોળ ગોળ ગબડવા દેવામાં આવે તો એમાંથી દોરી નીકળ્યા કરે છે; પરંતુ પેચમાં તેમ જ જ્યારે જેસબંધ દોરી જવા દેવી હોય ત્યારે પિંડું અનુકૂળ પડતું નથી, કેમકે એમાંથી એક કરતાં વધારે વળ એક સાથે ઉકળી જવાનો અને તેમ થતાં દોરી ગુંચવાઈ જવાનો ભય રહે છે. આથી પિંડાને બદલે પરતી વાપરવી વધારે સારી છે. સચિત્ર ચેલ્લેચે પુસ્તક (પૃ. ૮૩)માં પણ આજ વાતનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. પ્રસ્તુત પંક્તિ નીચે મુજબ છે :—

“ કિલ્લેક ઠિકાળીં હ્યાસ પિંડા મ્હળતાત, આણિ કોઠેં કોઠેં તર દોરીંચી ગુંતાગુત હોડં નયે મ્હળૂન એક લાકડાચી ‘ચક્રી’ ચેલ્લમ તિચ્યાવર દોરી ગુંડાલિયાત, મ્હળજે પતંગ હવેંત ઝંચ જાલ્લ લાગતો, તેવ્હાં દોરી સોડળ્યાસ મુલ્લીંચ હરકત પડત નાહીં. ”

પરતીનો પ્રચાર—એમ કહેવાય છે કે આગ્રામાં ફેડીરમહુમદે અને એના ભાઈ વજીરમહુમદે પહેલવહેલી ધુમટદાર પરતી બનાવી અને ત્યાર બાદ વજીરમહુમદના છોકરા મહુમદ જેઓ ચોકબજારમાં સિંધીવાડમાં નવી ચાલમાં રહેતા હતા તેઓ એ પરતી અહીં વેચવા લાગ્યા. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે ગોળ પરતી પહેલાં લખનૌથી નીકળી અને એનો અહીં સુરતમાં ઉપાડ થતો જેમ એ પરતી પહેલવહેલી ગકુરખાંએ (મહુમદના જમાઇએ) અને અબ્દુલ કાદરખાંએ બનાવવી શરૂ કરી.

ગોળ પરતીમાં એક બીજી પરતી રહી શકે એવી રચના કેટલાંક વર્ષોથી થઈ છે, પણ એમાં ચાર પરતી રહે તેવી રચના સૌથી પ્રથમ ગકુરખાંએ કરી અને તે બારડોલી તાલુકામાં હરિપુરામાં મહાસભાના પરામા અધિવેશન વખતે જે પ્રદર્શન પહોર બરાયું હતું તેમાં રજુ કરી હતી. ધુમટદાર પરતીમાં ગોળ પરતી રહી શકે, પણ ધુમટદાર રહી ન શકે એમ કહેવાય છે.

इति श्रीपतङ्गपुराणे दवरक-पिण्डक-चक्रकनिरूपकसम्बन्धकस्तृतीयोऽध्यायः समाप्तः।

૧ આવે વખતે જે માંજો વધારે કરગરો થઈ ગયો હોય તો જમણા હાથની ચીપટીમાં બારીક કાગળના બે પડ રાખી તેમાંથી માંજની દોરી પસાર કરવામાં આવે છે.

૨ એમ કહેવાય છે કે સૌથી પ્રથમ તો વજીરમહુમદે માટીની ધુમટદાર પરતી બનાવી અને પિંડા કરતા પરતી વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે એમ લાગવાથી તેમણે આને વપરાતી પરતીઓ જેવી પરતીઓ બનાવવા માંડી.

૩ જે ગોળ પરતીમાં બીજી પરતીઓ રહે છે તેની દાંડી તો એક જ હોય છે.

અધ્યાય ૪

કનકવા ચગાવવાની ને ઉતારવાની વિધિ

કનકાં બાંધવા માટે કનકવાને પાડવામાં આવતાં કાણું—કનકવાને કનકાં બાંધ્યા વિના તે ચગાવી શકાય નહિ અને એ કનકાં બંધાય તે માટે એને એકંદર ચાર કાણું પાડવાં જોઈએ. ઢઢો અને કમાન એક બીજાને મળે છે તે જગ્યાની સામસામી બાજુએ એ કાણું પાડવાં જોઈએ. આ બે કાણું આમ (/) કે આમ (\) એમ બે રીતે પડી શકે. એમાંથી ગમે તે એક રીતે બે કાણું પાડ્યાં પછી ચમચકના ઉપર બેએક આંગળ જગ્યા છોડીને કે જ્યાં સામાન્ય રીતે એક પટ્ટી ચોંટાડેલી હોય છે ત્યાં ઢઢોની જમણી તેમ જ ડાબી બાજુએ એકેક કાણું પાડવું જોઈએ. જુઓ ચિત્ર ૪૦. ૨૫૪ શબ્દોમાં કહ્યું તો નીચલું કન્નું કયાં બાંધવું એ જણી શકાય તે માટે અડધીપાછની અને પાછની કનકવી સિવાયના કનકવાના ઢઢોના, ચમચકની ઉપરના ભાગ ઉપર કાગળની કાપેલી ચોંટાડેલી હોય છે. એ કાપેલીના લગભગ મધ્ય ભાગમાં કન્નું બંધાય તે યોગ્ય છે. એ રીતે વિચારતાં તેરમા પૃષ્ઠમાં નિર્દેશાયેલા દોઢપાછવાળા કનકવાથી માંડીને પોણિયાં સુધીના કનકવાનાં ઉપલા અને નીચલા કન્નાં વચ્ચેનું ઇન્ચમાં અંતર લગભગ નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય:—

૫, ૭-૨૫, ૮-૭૫, ૧૦-૫, ૧૦-૨૫, ૧૦ અને ૧૨.

અડધીપાછવાળી અને પાછવાળી કનકવીમાં ઉપર મુજબ પડી ચોંટાડેલી હોતી નથી તેથી એ ચગાવનાર બાળકોને મુંઝવણ જભી કરે છે. એમને ઉદ્દેશીને સામાન્યતઃ એમ કહેવાય કે અડધીપાછવાળી કનકવીમાં બે કનકાં વચ્ચેનું અંતર સવા પાંચ ઇન્ચનું અને પાછવાળી કનકવીમાં સાડા છ ઇન્ચનું રાખવું દુરસ્ત જણાય છે.

કનકાં માટે પાડવામાં આવતાં કાણું બહુ મોટાં ન પડી જાય તે માટે અણીવાળી સળી કે એની કોષ્ટ ચીજનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ; નહિ તો કાણું મોટાં પડી જાય તો હવા તેમાંથી નીકળી જાય એટલું જ નહિ, પણ પવન જેસમાં ફૂંકાતો હોય તો કનકવો ત્યાંથી ફાટી જવાનો ભય રહે છે. નીચલા કન્ના આગળનાં કાણું મોટાં હોય તો એ કન્નું કદાચ સરે.

કનકાં બાંધવાની ને માપવાની રીત—કનકવો ચગે તે માટે તેને અમુક રીતે જે દોરી બાંધવામાં આવે છે તેને ‘કનકાં બાંધવાં’ એમ કહે છે. લગભગ એકાદ હાથ જેટલી દોરી લઈ તેનો એક છેડો, જ્યાં ઢઢો અને કમાન મળે છે તે જગ્યાએ પાડેલાં સામસામી બે કાણુંમાં પરોવી એ બંને કાણુંમાં રહે તેવી રીતે કનકવાની ‘સવળી બાજુએ બાંધવામાં આવે છે. આને આપણે ‘ઉપલું કન્નું બાંધ્યું’ એમ કહીએ છીએ. ત્યાર બાદ એનાથી એકાદ વેંતને છેડે કનકવાના વચલા ભાગ આગળ જ્યાં એક કાગળની પટ્ટી ચોંટાડાયેલી હોય છે ત્યાં દોરીનો બીજો છેડો બે કાણુંમાં પરોવી બાંધવામાં આવે છે. આને આપણે ‘નીચલું કન્નું બાંધ્યું’ એમ કહીએ છીએ.

૧ કનકવાની જે બાજુએ ઢઢો અને કમાન ચોંટાડેલાં હોય તે કનકવાની ‘અવળી બાજુ’ કહેવાય છે, ત્યારે એની પાછળની બાજુ ‘સવળી બાજુ’ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણેનાં બંને કન્યાં માટે સામાન્ય રીતે બહુએ ગાંઠ વળાય છે^૧, કેમકે એક ગાંઠ તો ચાલે જ નહિ. ત્યાર બાદ કનકવા સાથે બંને છેડે બંધાયેલી એ દોરીને લગભગ વચમાંથી જમણા હાથના અંગૂઠા અને એની જોડેની આંગળી વડે ચીપટી રાખી પકડી એ ચીપટીમાંની દોરીને ઢઢા ઉપર આવે તેમ ધર્યા પછી એને એ ઢઢા ઉપર એવી રીતે સેરવાય છે કે એ ચીપટી આગળનો ભાગ નીચલા કન્યાને અડકે. પછી ઉપલી દોરીનો આ પ્રમાણે નક્કી થયેલો ભાગ કાયમ રહે તેવી રીતે એ દોરીનો ઉપલો ભાગ પકડી રાખી નીચલી દોરીને ઢઢા ઉપર એટલે સુધી સેરવાય છે કે ચીપટીમાં પકડાયેલો દોરીનો ભાગ ઉપલા કન્યાને અડકે.

આ પ્રમાણે નીચલી દોરીનો ભાગ પણ કેટલો રાખવો એ નક્કી થયા પછી ચીપટી આગળ જે દોરી રહેલી હોય તેને એક ગાંઠ બંધાય છે. એ ખેંચીને બાંધવા પહેલાં ધાર્યા મુજબ દોરીનો ઉપલો ભાગ અને એનો નીચલો ભાગ રહેલ છે કે નહિ તેની ખાતરી કરી જોવાય છે. જો બરાબર હોય તો પછી ગાંઠ ખેંચીને બંધાય છે. આ પ્રમાણે જે કન્યાં બંધાય તે ‘શૂને શૂન (શૂન્યે શૂન્ય) કન્યાં’ કહેવાય છે. જો એક ને શૂન કન્યાં બાંધવા હોય તો દોરીનો ઢઢાની ટોચની તરફનો ભાગ-ઉપલો ભાગ નીચલા કન્યા ઉપર બરાબર આવી રહે, પરંતુ એ દોરીનો ચમચક તરફનો ભાગ-નીચલો ભાગ ઉપરના કન્યાથી એક આંગળ લાંબો રહે તેમ કરવું. આ કન્યામાં નીચેના કન્યાથી તે ગાંઠ સુધીની લંબાઈ ઢઢા ઉપર રાખીને માપતાં, ઉપરના કન્યાથી તે ગાંઠ સુધીની લંબાઈ કરતાં એક આંગળ વધારે જણાશે.

આ ઉપરથી કન્યાં કેમ મપાય તે સમજાયું હશે. આ માપ અનેક પ્રકારનું સંભવે છે. એમાંના બે પ્રકારો આપણે ઉપર જોઈ ગયા. બાકીના પ્રકારો તરીકે એક ને એક, બે ને એક ઇલાદિનો ઉલ્લેખ થઈ શકે. વળી કેટલીક વાર અમુક પ્રકારનાં કન્યાં બાંધવાં જતાં જે ગાંઠ વળાય છે તે કોઈક વાર સરી જાય છે અને એથી એ કન્યામાં બંને બાજુ એટલો વધારો કે ઘટાડો થાય છે. આવી રીતે જે કન્યામાં વધારો થયો હોય તેનાં ઉદાહરણ તરીકે પા ને પાર, અડધો ને અડધો, દોઢ ને અડધો ઇલાદિનો નિર્દેશ થઈ શકે તેમ છે. એવી રીતે કેટલીક વાર શૂને શૂન કરતાં પણ ઓછાં કન્યાં બંધાય છે. જેમકે બંને તરફ પા પા આંગળ કે અડધો અડધો આંગળ કે એવો કોઈ આંગળનો અપૂર્ણાંક ભાગ કે એક એક કે એથી પણ વધારે પડતો ઓછો રહે, પરંતુ આવું તો ભાગ્યે જ બને.

બંને કન્યાં જેવાં જોઈએ તેવાં બંધાઈ રહે પછી એ ગાંઠ ઉપર જે દોરીનો ગાળો બાકી રહે છે તેના બરાબર વચલા ભાગમાં જે દોરી પર કનકવો ચગાવવો હોય તે દોરીનો છેડો બે મજબૂત ગાંઠ વાળીને બંધાય છે.

જેમ જે જાતનાં કન્યાં બંધાયાં હોય તેના ઉપર કનકવો ચગશે કે નહિ અને ચગશે તો તે કેવો નીકળશે તેનો મુખ્યત્વે આધાર રહે છે તેમ આ ચગાવવા માટેની દોરીનો છેડો પણ જો બરાબર વચગાળે ન બંધાયો હોય તો કનકવાના ચગાવામાં તે પણ પરિવર્તન ઉપસ્થિત કરે છે.

જેને કનકવો સ્થિર રાખવો હોય તેણે શૂને શૂન કન્યાં બાંધવાં. એથી પણ વધારે સ્થિર રાખવો હોય તેણે કનકવાને પૂછકું^૨ બાંધવું.

૧ આ બે ગાંઠ કઠણ બાંધવી જોઈએ; નહિ તો એ સરીને છૂટી જાય.

૨-૩ આ કન્યાઓમાં કન્યાં માટે બાંધેલી ગાંઠ નીચલા તેમજ ઉપલા કન્યાથી સમાન અંતરે રહે છે. આવાં બીજાં કન્યાં તરીકે ચૂને ચૂન, બે ને બે, અડી ને અડી, ત્રણ ને ત્રણ ઇલાદિનો નિર્દેશ થઈ શકે.

જેને એ સાધારણ રીતે લોટતો રાખવો હોય તેણે એક ને શૂન કર્યાં આંધવાં, અને વધારે લોટતો રાખવો હોય તો તેણે એ ને એક કર્યાં આંધવાં. એથી પણ વધારે લોટતો કનકવો રાખવો હોય તો તેણે એ ને શૂન કર્યાં આંધવાં.

જેને પોતાનો કનકવો કેવળ ખેંચવાના જ દાવનો ખનાવવો હોય તેણે કપ્પુક કનકવો પસંદ કરી તેને સામાન્ય રીતે એક ને શૂન કર્યાં આંધવાં.

અત્ર એ ખ્યાલમાં રાખવું કે કર્યાં આંધવામાં નીચેના કર્યાથી ગાંડ સુધીની દોરી ઉપલા કર્યાથી ગાંડ સુધીની દોરી કરતાં પ્રમાણમાં ઓછી હોય તો તે કનકવો ચગે નહિ, કિન્તુ ચગાવતી વેળા સાધારણ રીતે ઉંચો થઇ જવા કરે. આવો પ્રસંગ જ્યારે જ્યારે કર્યાં આ પ્રમાણે ખોટાં આંધવાં હોય ત્યારે ઉદ્ભવે.

એકવડાં ને બેવડાં કર્યાં—જો કનકવો નાનો હોય તો તેને એકવડી દોરી વડે કર્યાં આંધવામાં આવે છે અને તે ‘એકવડાં કર્યાં’ કહેવાય છે. જો કનકવો મોટો હોય તો કર્યાં તૂટી ન જાય એટલા માટે કે પેચમાં કર્યાં આવ્યાં હોય છતાં તે જલદી કપાઇ ન જાય તે માટે એકવડી દોરીનાં કર્યાં આંધવામાં આવે છે. આવાં કર્યાં ‘બેવડાં કર્યાં’ કહેવાય છે.

કર્યાં માટેની દોરી—સામાન્ય રીતે સાદી દોરીનાં કર્યાં આંધાય છે. કેટલાક માંગનાં પણ કર્યાં આંધે છે. વળી જોણે સામાનો કનકવો પોતાનું કર્યું આપી ખેંચી લાવવાનો વિચાર હોય તે શણની દોરીનાં કે કોઇક વાર તારનાં પણ કર્યાં આંધે છે. વળી કોઇ કોઇ એ માટે ચોવડાં કર્યાં પણ આંધે છે.

કનકવાને કહાસર ખનાવવાના ઉપાય—અધા જ કનકવા જેવા જોઇએ તેવા ચગે જ તેવા હોતા નથી અને ખરીદનાર હોશિયાર ન હોય તો તે ગમે તેવા કનકવા પણ ખરીદે છે. કોઇ વાર તેના કનકવા છાપખાઉ તો કોઇ વાર કન્નાતા નીકળે છે. જે કનકવો થોડોક ચગ્યો ન ચગ્યો ને નીચે સરી પડતો હોય એટલે કે છાપ ખાતો હોય તો તેવા કનકવાનો ઢઢો જરા મરડી અને ખાસ કરીને રકમાન જરીક મરડી થોડીક વાર એ સ્થિતિમાં તેને પકડી રાખી પછી જો ચગાવાય તો ખનતા સુધી તે છાપ ખાશે નહિ. કનકવાનો ઢઢો ઉંચો વાળવો નહિ; નહિ તો પછી એ કનકવો ચગવો મુશ્કેલ થઇ પડે છે, કેમકે ઢઢો એ કનકવાનો અરડો છે.

કનકવો એક જાણુ કર્યાં જતો હોય તો તેને યોગ્ય દિશામાં રાખવા માટે તેની સામી જાણુએ-હલકી જાણુએ કમાનમાં જોઇતા પ્રમાણમાં દોરીનું ગૂંચળું કે ચીથરું આંધવામાં આવે તો પછી એ કનકવો આંધ થશે-એ ભારી જાણુ તરફ નમતો અટકી જશે. આ પ્રમાણે જે ગૂંચળું કે ચીથરું આંધાય તેને ‘કન્ની’ કહેવામાં આવે છે. કેટલીક વાર કનકવો માથા

૧ કનકવાની અવળી જાણુથી કનકવાના બંને છેડાને પકડી પોતાની તરફ ઢઢોને વાળવો. એ વાળવાની રીત અનેક છે: કેટલાક માથાના ઉપલા ભાગને કનકવો અડકે તેમ રાખી ઢઢો વાળે છે તો કેટલાક ધૂંટણને કનકવો અડકે તેમ રાખી ઢઢો વાળે છે. વળી કેટલાક જમીન ઉપર કનકવાને મૂકી ધીરે ધીરે ઢઢોને વાળે છે. આમ વાળવા જતાં કોઇક વાર ઢઢો ભાંગી જાય છે. એવે વખતે એ ભાંગેલા ભાગની આસપાસ દીવાસળીની કે એવી કોઇ ચીજની એકેક સળી મૂકી અને બંને જાણુએ સરખે અંતરે બંધને કાણાં પાડી એ સળી ઢઢો સાથે સજ્જડ આંધી દે છે અને પછી એના ઉપર કાગળની કાપડીઓ સવળી તેમ જ અવળી જાણુએ ચોંટાડે છે અને કનકવાને કામમાં લે છે.

૨ કમાન મરડવા પહેલાં કનકવો અવળી જાણુથી પકડવામાં આવે છે. એ મરડતાં ભાંગી જાય તો કનકવો નકામો બને છે, કેમકે એને ઉપર સૂચવ્યા મુજબ સળીઓ આંધવાનું બની શકે નહિ, કેમકે વળાંકવાળી સળી મળે નહિ.

આગળથી બારે હોય તો એવે વખતે તેનો થોડોક ભાગ કાપી નાંખવો જોઈએ. કનકવો લોટ્યા કરતો હોય તો તેને નીચલે કન્ને એક કે જો જરૂર જણાય તો એથી વધારે ગાંઠ બાંધવી. તેમ થતાં એ સ્થિર થશે અને એને વધારે સ્થિર બનાવવો હોય તો પૂછકું બાંધવું. એવી રીતે કનકવો ઢઢક્યા કરતો હોય તો ઉપલે કન્ને એક કે જરૂર જણાય તો એથી વધારે ગાંઠ બાંધવી.

કનકવો ઢેચલ હોય તો જેટલી વાર દોરી ખેંચીએ તેટલી વાર તે ઊંચો આવે અને પાછા ભાઈ હતા ત્યાંના ત્યાં. આવા કનકવાને સુધારી શકવો મુશ્કેલ છે, કેમકે એ એની રચનાનો જ દોષ ગણાય છે. કનકવો ખંતે બાળુએ લોટ તેવો ન હોય તો જે બાળુ ન લોટતો હોય તે બાળુ થોડીક કમો બાંધવી. “ખંતે બાળુ ગોથ મારી શકે એવો પતંગ તૈયાર કરવો હોય તો કેવી કન્ના બાંધવી” આ વાક્ય અમે બધાં (પૃ. ૧૧૧)માં આપેલું છે.

કેટલીક વાર કનકવો ખૂબ જોસદાર હોય છે તો તેનું જોસ ઓછું કરવા માટે ઢઢાની જમણી બાળુના ભાગમાં તેમ જ ડાબી બાળુના ભાગમાં એક કે એથી વધારે કાણાં ઢઢાથી સમાન અંતરે પાડવામાં આવે છે. કેટલીક વાર કનકવાની ચમચક લગભગ કાપી નાંખીને^૧ પણ કનકવો ચગાવાય છે અને એવો કનકવો ‘સૂર સૂર’ ખેલે છે જે સાંભળીને બાળકો હરખાય છે.

કનકવાને કતરાવવાની રીત—જે દિશામાં પવન વાતો હોય તે દિશામાં કહ્યાસર બનાવેલો કનકવો ચગે એ સ્વાભાવિક છે. કેટલીક વાર અને ખાસ કરીને પેચ વખતે એ દિશાની જમણી કે ડાબી બાળુ તરફ કનકવાને ખસેડવાની જરૂર પડે છે. તેમ કરવા માટે કનકવાની દોરી સહેજ વાંકી રાખી ખેંચવો જોઈએ. આમ કરવું તે ‘કનકવાને કતરાવ્યો’ એમ કહેવાય છે.

ગોથ ખવડાવવાની રીત—કનકવાના ઢઢાની ટોચ આગળનો ભાગ ઊંચો રહેવાને બદલે નીચો જાય અને ચમચક કે કુન્ના આગળનો ભાગ ઉપર આવે એવી રીતે કનકવો જે ગુલાંટ ખાય તેને ‘ગોથ’ કહે છે. એ ગોથ કેવી રીતે ખવડાવવી તેનો આધાર મોટે ભાગે કનકવાના કદ ઉપર રહેલો છે. જો કનકવો નાનો હોય તો હુમકો મારી સહેજ દોરીની ઢીલ મૂકી ખેંચવાથી તે ગોથ ખાય છે, પરંતુ જો કનકવો મોટો હોય તો તેને આચકા મારીને ગોથ ન ખવાડવી, કેમકે તેમ કરવા જતાં જે દોરી ઉપર એ ચગાવાયો હોય તે તૂટી જવાનો સંભવ રહે છે. આથી એવા કનકવાને ગમે તે એક બાળુ ઉપર કતરાવીને ખેંચતાં તે ગોથ ખાય છે.

ફાટેલા કનકવા સાંધવાની રીત—કનકવો ફાટે ત્યારે તે કેમ સાંધવો તે પણ કનકવા ચગાવનારે જાણવું જોઈએ. એ ખૂબ જ ફાટી ગયો હોય તો એને સાંધવાનો કેાઈ અર્થ નથી, કેમકે ખૂબ મલમપટ્ટા કરવાથી એક તો એ કદરૂપો બને છે અને બીજું ગમે તે બાળુ નમતો થાય તો વળી એને કન્ની બાંધવી પડે છે. આથી જે કનકવો થોડોક ફાટ્યો હોય તે સાંધવો ઠીક છે. જરાક કનકવો ફાટ્યો કે તે કાઢી નાંખવો વ્યાજબી નથી, કેમકે એ સાંધીને કામમાં લઈ શકાય.

સાંધવા માટેનો કાગળ બહુ જાડો કે એકદમ પાતળો ન જોઈએ. વળી તે ખૂબ ચોળાઈ ગયેલો ન હોવો જોઈએ; નહિ તો જે ચીકણી ચીજ વડે એ ચોંટાડવો હોય તે બરાબર એના ઉપર ચોંટે નહિ. સફાઈથી કાગળ ચોંટાડી શકાય તે માટે લાઢી કે ગુંદરનો ઉપયોગ થાય તો સારું; કેમકે કેટલાક રાંધેલા ભાત જેને ‘મામ’ કહે છે તેનો પણ ઉપયોગ કરે છે, પણ એમ કરનારે વિશેષ સાવધ રહેવાની જરૂર છે, કેમકે મરગદીઓ એથી ચીડાય છે. કેટલાક સાબુ વડે પણ કનકવા સાંધે છે અને એ સાંધવા માટે ફાટેલા કનકવાના કાગળનો ઉપયોગ કરે છે.

^૧ કહેવાય છે કે કનકવાનો રંગ આકાશની સાથે મળી જતો હોય તો તેને ઓળખવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે તો એવે વખતે પણ ચમચક કાપીને એ ચગાવાય છે.

કનકવો કમાન આગળથી ન ફાટતાં ગમે તે બીજી કોઇ જગ્યાએથી ફાટ્યો હોય તો તે સાંધવામાં ખાસ મુશ્કેલી નડતી નથી, પણ જો કમાન છટકી ગઇ હોય તો એકલે હાથે એ સાંધવામાં મુશ્કેલી નડે છે અને એમાં ખાસ આવડતની જરૂર પડે છે. એ સંબંધમાં નીચે મુજબ નિર્દેશ કરી શકાય:—

જેટલો ભાગ ફાટ્યો હોય તેનાથી જરાક મોટી પટ્ટી લઈ તેના ઉપર લાહી, ગુંદર, ભાત કે સાબુ લગાડી પટ્ટી તૈયાર કરવી. પછી કનકવાના ચમચક આગળના ભાગ ઉપર તે ફૂંનું હોય તો તે ભાગ આગળ જમણા પગનો અંગૂઠો મૂકવો. પછી એક હાથે કમાનને બરાબર ગોડવવી. ત્યાર બાદ પેલી પટ્ટી કનકવાની નીચેથી સેરવવી અને એના છેડા કનકવાની ઉપલી બાજુએ આવે તેમ વાળી ચોંટાડવા. આમ એ છેડા ચોંટાડાય તે દરમ્યાન અને ત્યાર પછી પણ એ કમાનનો છેક નાકા પરનો ભાગ એક બે આંગળી વડે સહેજ દબાવી રાખવો. સાંધવામાં કરચોળી ન આવે તેમ જોવું. સાથે સાથે પટ્ટી બરાબર ચોંટાડવી જેથી વચમાં કોઇ છિદ્ર જોવું એ ચોંટાડાયા બાદ જણાય નહિ. થોડી વારે આંગળી ઉઠાવી લેવી અને અંગૂઠો પણ લઇ લેવો. તેમ થતાં કનકવો બરાબર સંધાઇ જશે.

કનકવો મૂકાવવાની રીત—જેને હાથ પર કનકવો ચગાવતાં ન આવડતો હોય તે અથવા તો જે પહેળા રસ્તા ઉપરથી કે ખુલા મેદાનમાંથી કનકવો ચગાવવા માંગતો હોય તે કનકવો મૂકાવતાં ચગાવે છે. આ માટે એક જણ કનકવાને લગભગ કન્નાં પાસેથી ઝાલીને કનકવા ચગાવનારની પાસેથી, જે દિશામાં પવન વાતો હોય તે દિશા તરફ વીસેક પગલાં કે ઓછાવત્તાં જાય છે, અને એ ચાલવા માંડે છે ત્યારે કનકવો ચગાવનાર ઢીલ છોડે છે. પછી કનકવો મૂકાવનાર યોગ્ય અંતરે જઇ પહેાંચે એટલે એ કનકવો મૂકાવનાર ચગાવનારની સન્મુખ કનકવો પકડીને જાઓ રહે છે એટલે કે કનકવાની ઢઢા અને કમાનવાળી અવળી બાજુ પોતાની તરફ રાખે છે. પછી તે કનકવાની કમાનના અંતે છેડા એકેક હાથની હથેલીના મધ્ય ભાગ વડે કે બે ત્રણ આંગળી વડે બહુ સખત કે બહુ ઢીલા નહિ એવી રીતે પકડે છે (જુઓ ચિત્ર ૪૭). પછી કનકવો ચગાવનાર કહે એટલે એ મૂકાવવાની તૈયારી કરે છે. કનકવો ચગાવનાર દોર ખેંચે એટલે મૂકાવનારો ઢઢાની સમાન લીટીમાં જાયે સીધો કનકવો હવામાં અદ્ધર છોડી દે છે અને તેમ થતાં ચગાવનાર દોરી ખેંચી હુમકા મારી કનકવો ચગાવે છે.

પવન—કનકવો ચગાવવો હોય તો જેમ દોરી જોઇએ છે તેમ પવનની પણ જરૂર પડે છે. જો પવન ખૂબ મંદ પડી ગયો હોય—લગભગ બિલકુલ વાતો જ ન હોય તો કનકવો ચગે જ નહિ. નહિ જોવો પવન હોય તો કનકવો ચગાવતાં ખૂબ હુમકા મારવા પડે છે અને એથી ચગાવનાર કંટાળી જાય છે. એવી રીતે જો પવન ખૂબ જોશથી ફૂંકાતો હોય તો કનકવો એકદમ ચગી જાય ખરો, પરંતુ એ ફાટી જવાનો—એની કમાન છટકી જવાનો ભય રહે છે અને વળી એવે વખતે દોરી પણ ખૂબ ખપે છે. આથી મધ્યમસરનો પવન વાતો હોય ત્યારે જ સાધારણ રીતે કનકવા ચગાવવાની તેમ જ પેચ લેવાની મજા પડે છે.

૧ આ પટ્ટીની બીજી બાજુએ લાહી, ગુંદર, ભાત કે સાબુ ન લાગી જાય તે જોવું; નહિ તો કનકવો સાંધી રહ્યા બાદ એ પટ્ટી નીચેથી જમીન સાથે ચોંટી ગયેલી માલમ પડવા સંભવ છે અને તેમ થાય તો સાંધવા માટે લીધેલી મહેનત બરાબર ખર ન આવે.

કેટલીક વાર બપોરની વેળા પવન ફરતો રહે છે. આવે વખતે કેટલાકને કનકવો ચગાવવો ફાયતો નથી. જો પહેલેથી કનકવો સાધારણ દોર મૂકીને ચગાવાયો હોય તો તે પણ કોષ્ટક વાર ઉતરી જાય છે તો કેટલીક વાર જેમ જેમ પવન ફેરવાતો જાય છે તેમ તેમ તે અનુકૂળ દિશામાં ફરતો જાય છે.

બપોરને વખતે કોષ્ટક વાર ચકરી પવન નીકળે છે. એવે વખતે કનકવો ચગાવવો સુગમ નથી. વળી કનકવો સાધારણ જાયે ચગેલો હોય તો એ પવન એને ઉપરને ઉપર ધસડી જાય છે. આવે વખતે જો દોર મૂકવામાં કે કનકવો ઉતારી લેવામાં ન આવે તો કનકવો તૂટી જવાનો વારો આવે.

કનકવા ચગાવવા લાયક સ્થળ—પહેળો રસ્તો કે ખુલ્લું મેદાન એ કનકવા ચગાવવા માટે અનુકૂળ સ્થળ છે. તેમ છતાં પેચમાં વિશેષ અનુકૂળ રહે તે માટે કે અન્ય કારણસર મોટો ભાગ અગાસીમાંથી કે ધાખામાંથી અથવા તો એ ન હોય તો છાપરા ઉપર ચડીને કનકવા ચગાવે છે. એમાં ઢળતા છાપરા ઉપરથી કનકવા ચગાવવા તે સહીસલામત નથી. પોતાનું છાપરું કે અન્યનાં છાપરાં ન નડે એવી ઊંચી જગ્યા કનકવા ચગાવવા માટે વિશેષ અનુકૂળ છે અને તેમ હોય તો એવે સ્થળેથી કનકવો ઝટ હાથ પર ચગાવી શકાય છે.

કનકવા ચગાવવાની રીતો—ચગાવનાર હોંશિયાર હોય તો તે ધણુંખરું હાથ પર જ કનકવો ચગાવે છે. અગાસીમાંથી ચગાવનારા ધણુંખરા તો તેમ જ કરે છે. જેમને ખરાબર કનકવા ચગાવતાં આવડતું ન હોય તેઓ તેમ જ ખુલ્લા મેદાન કે પહેળો રસ્તો ઉપરથી ચગાવનારામાંનો મોટો ભાગ, કનકવો કોષ્ટ મૂકાવે ત્યારે ચગાવી શકે છે. આ પ્રમાણે ક્યાં તો કનકવો હાથ પર ચગાવાય કે ક્યાં તો તે મૂકાવાતાં ચગાવાય.

કનકવો ચગાવનાર ઘણો હોંશિયાર હોય તો તે એક હાથે પરતી પકડી રાખી બીજે હાથે કનકવો ચગાવે છે (જુઓ ચિત્ર ૪૧) એટલે કે એવાને પરતી પકડનારની ખાસ જરૂરિયાત રહેતી નથી.

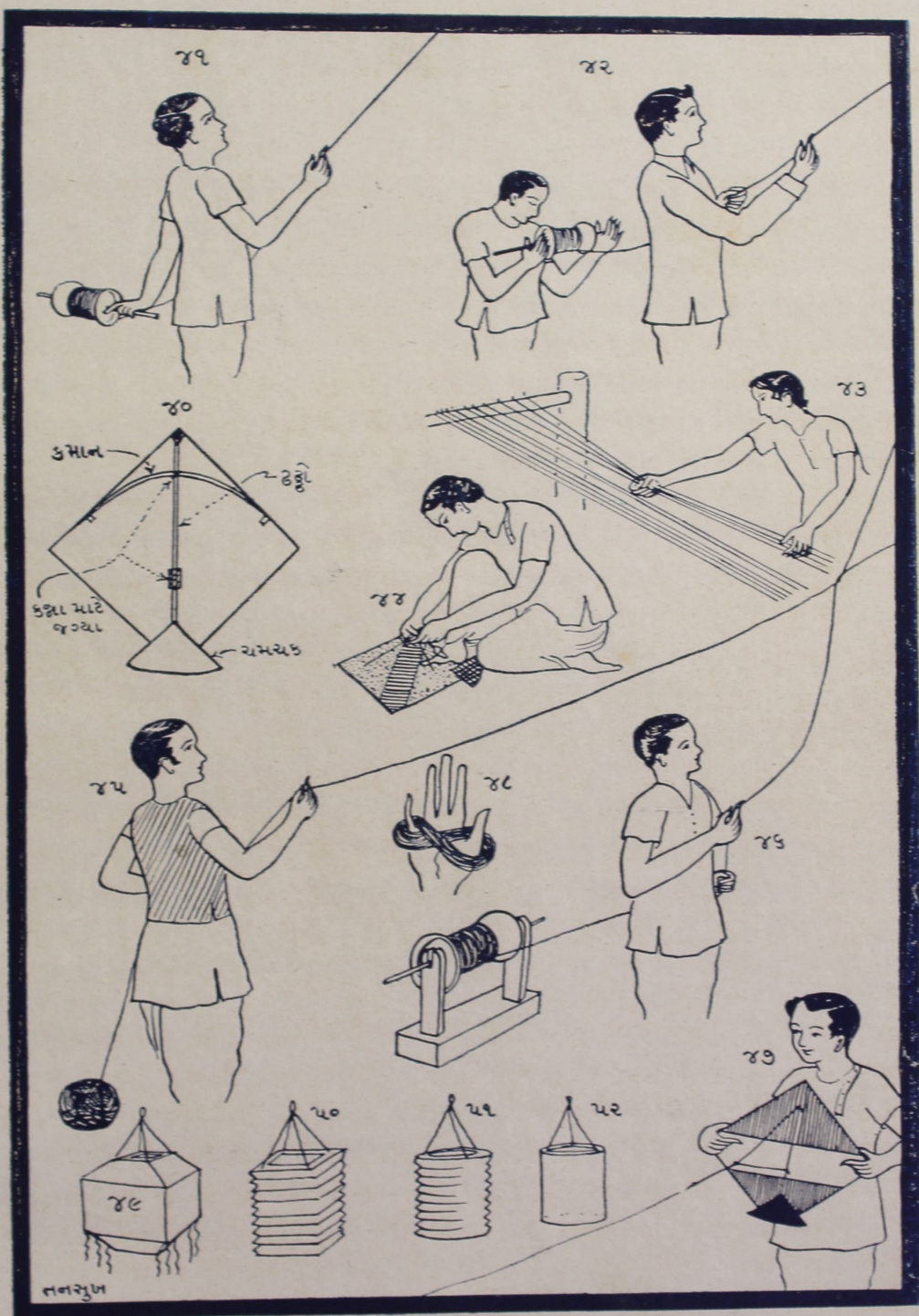
કેટલાક આવી રીતે પોતે જ પરતી પકડીને ચગાવી ન શકે તેમ હોય તેઓ પરતી મૂકવાની અને તેમાંથી બેઠતી દોરતી આવ્યા કરે તેવી ગોઠવણ કરે છે. કોષ્ટ કોષ્ટ આવી ગોઠવણ તરીકે બે વાળેલા ખીલાની વચ્ચે પરતી મૂકે છે. વળી કોષ્ટક લાકડાની અમુક ઢાંચી ઘોડીનો ઉપયોગ કરે છે. જુઓ ચિત્ર ૪૬.

કેટલાકને આવી ગોઠવણ પસંદ પડતી નથી કે એવી સગવડ હોતી નથી તો તેઓ સામા પાસે પરતી પકડાવી ચગાવે છે. જુઓ ચિત્ર ૪૨. કેટલીક વાર આ પડતી પકડનાર વાતવાતમાં વંકાઈ જાય છે તો તેને મનાવી કામ લેવું પડે છે. જેમને આ રીત પસંદ હોતી નથી તેઓ કે બીજા પણ કેટલીક વાર પિંડા ઉપર કનકવા ચગાવે છે. જુઓ ચિત્ર ૪૫.

કનકવાની સહેલ—^૧કહ્યાસર કનકવા પાછળ ખૂબ દોર મૂકીને કનકવો ચગાવનાર પોતાનાં નાનાં લાઇબેનને, સગાંને કે આડોશીપાડોશીનાં બાળબચ્ચાંને એ સ્થિર કનકવો પકડવા આપે તે ‘સહેલ આપી’ એમ કહેવાય છે. જે નાનાં છોકરાંને કનકવો ચગાવતાં આવડતો ન હોય તેઓ

૧ જે કનકવો જે બાજુ લોટાવવો હોય ત્યારે લોટ, જે બાજુની ગોથ ખવડાવવી હોય તે તરફની ગોથ ખાય, જે બાજુએ કતરાવવો હોય તેમ તે કતરાવાય, લોટતો હોય ને લલકો મૂકાય એટલે સ્થિર થાય, અને માથા ઉપર લાવવો હોય ત્યારે માથે લાવી શકાય એ કહ્યાસર કનકવાનાં મુખ્ય લક્ષણો છે.

All rights reserved.]

[H. R. Kapadia.

આવી સહેલ મળતાં રાજી રાજી થઈ જાય છે. એવી સહેલ લેનારને હાથમાં રહેલો કનકવો કદાચ ગોચર ખાવા કે ભોટવા માંડે છે તો તે મોટે ભાગે ગભરાઈ જઈ એ કનકવો ચગાવનારને આપી દે છે. તે પાછો એને સ્થિર બનાવી સહેલ આપે છે. આમ સહેલ આપવાનું કામ આસપાસ કોઈ પેજ લેનાર ન હોય ત્યારે સહેલાઈથી અને નિર્ભયપણે થઈ શકે છે.

જેમ કેવળ કનકવાની સહેલ અપાય છે તેમ કનકવા ઉપર ક્ષાન્ત (જુઓ ચિત્ર પૃષ્ઠ) કુગ્ગા કે ખુરસી ચગાવી હોય ત્યારે પણ કેટલીક વાર સહેલ અપાય છે.

કનકવો ઉતારવાની રીત—કલ્યાણર કનકવો ઉતારવામાં તો ખાસ કોઈ મુશ્કેલી નથી. એ માટે તો સીધી સીધી દોરી ખેંચ્યા કરાય એટલે થયું. હા, લગભગ કનકવો તદ્દન નીચે આવી જાય ત્યારે તે છાપરા કે અન્ય સ્થળ સાથે અથડાઈને ફાટે નહિ તેની કાળજી રાખવી જોઈએ. ઉતારનાર હોંશિયાર હોય તો તે હાથ પર જ કનકવો ઉતારે છે. લોટતો કનકવો ઉતારવો હોય ત્યારે સાવચેત રહેવાની જરૂર છે; નહિ તો એ કોઈ વખત સૂઈ જાય. એવી રીતે એક બાળુ કતરાતો કનકવો ઉતારવો હોય ત્યારે પણ સંભાળવું. એની દોરી કેવળ ખેંચતાં તો તે લોટવા માંડે—ગંડુલ અને તેવો સંભવ છે. એથી કરીને વચ્ચે વચ્ચે જરા ઢીલ છોડતાં જવી જોઈએ. અને ત્યાં સુધી તો એવા કનકવાને નમતી બાળુએ વધારે કતરાવી કમજોસ બનાવી ઉતારવો સહેલો થઈ પડે છે.

કોઈતો કનકવો લપટાઓ હોય ત્યારે એ એ કનકવા ઉતારતી વેળા થોડીક સંભાળ રાખવી જોઈએ. પોતાનો કનકવો કલ્યાણર હોય અને અન્ય કનકવાને લગભગ એનાં કન્નાં આગળથી લપટાઓ હોય તો તો એ એને ઉતારવામાં સામાન્ય રીતે ખાસ મુશ્કેલી જેવું નથી. હા, એ સમયે આસપાસ કોઈતો કનકવો ચગતો હોય અને તે પેચ લેવા આવે ત્યારે થોડીક મુશ્કેલી નડે ખરી, પરંતુ એનો તોડ કનકવા ચગાવવામાં હોંશિયારને કેમ કાઢવી તે શીખવવું પડે તેમ નથી.

કનકવો જેમ જેમ ઉતારતો જાય તેમ તેમ સાથે સાથે દોર વીંટાળી શકાય તેમ હોવું જોઈએ; નહિ તો દોરમાં ગુંચ થવા સંભવ છે. આથી એ ફક્ત થાય છે કે વીંટાળનારની ઝડપ અને શક્તિને લક્ષ્યમાં રાખી કનકવા ઉતારનારે એ ઉતારવો જોઈએ, પરંતુ કેટલીક વાર તેમ થઈ શકે તેમ હોવું નથી. દાખલા તરીકે કોઈ સાથે ખેંચાંખેંચી ચાલતી હોય ત્યારે અથવા તો કોઈ સાથે ખૂબ લંબાણ પેચ ગયા હોય અને પાછળથી કોઈ પેચ લડાવવા આવી ચડ્યું હોય ત્યારે, અથવા તો કનકવો લપટાઓ હોય અને કોઈ પેચ લેવા આવતું હોય ત્યારે અથવા તો કનકવો કપાઈ જતાં એની દોર પકડાવાનો ભય હોય ત્યારે ધીરે ધીરે કનકવો ઉતારવો પાલવે નહિ. આવે વખતે સાથે સાથે દોર લપેટવાનું માંડી વાળવું એ દુરસ્ત છે. આનું કારણ એ છે કે લપેટવું ચાલુ રખાય તો ચત્તા સાંતરા ઊંધા બની જાય એટલે દોરના આંટા ગમે તેમ એક બીજામાં ભરાઈ જાય અને પછી તે ઉકેલવામાં મુશ્કેલી ઊભી થાય. આથી સાંતરા પાડ્યા બાદ દોરી લપેટવી જોઈએ. અત્ર સાંતરા પાડવા એટલે શું તે વિચારી લઈએ. જેમ મેદાની અને રવાની સેવ કરનાર ચાળણા, પાટલા કે સુપડા ઉપર છટ્ટી છટ્ટી સેવને પાથરે છે તેમ દોરીને છટ્ટી છટ્ટી પાથરવી તે એના ‘સાંતરા પાડ્યા’ એમ કહેવાય છે. કેટલાક ‘સાંતરા’ને બદલે ‘સાતરા’ શબ્દ પણ વાપરે છે. આ બેમાં શુદ્ધ શબ્દ શો છે તે એની વ્યુત્પત્તિ અને ઉપપત્તિ જાણ્યા વિના કહેવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ ‘સાંતરા’ શબ્દ અત્યારે તો મને વધારે શુદ્ધ જણાય છે.

કન્ટી ક્યાં ને કેમ બાંધવી ?—આપણે ૨૮મા પૃષ્ઠમાં જે કન્ટી વિષે ઉલ્લેખ કરી ગયા તે કન્ટી જે બાણ બાંધવાની હોય તે તરફની કમાન પાસે મોટે ભાગે ચોંટાડાયેલી પટ્ટી આગળ બાંધવી. જે દોરીનું ગૂંચળું કે ચીંથરું બાંધવું હોય તે કમાનમાં પરોવી મજબૂત બાંધવું, નહિ તો એ સરી જાય અને તેમ થતાં કનકવાને માપસર કન્ટી બાંધવા છતાં તેનો જેવો જોષ્ઠએ તેવો લાભ મળે નહિ. કનકવાને કન્ટી માપસર છે કે નહિ તે જેવા માટે કેટલાક કનકવાના કન્ટીને જ્યાં આગળથી દોરી બાંધી ચગાવાય છે ત્યાં આગળથી પકડી કનકવો કાઢી બાણ નમે છે કે કેમ તેની તપાસ કરે છે. એમ કરતી વેળા તે કનકવાને પવન ન લાગે તેની સંભાળ રાખે છે.

કનકવા ચગાવવા માટેની અનુકૂળતા—આપણે જોષ્ઠ ગયા તેમ જેને કનકવો ચગાવતાં આવડતો હોય તે જો કનકવો ચગાવવા ઇચ્છતો હોય તો તેની પાસે કનકવો હોય, એ ચગાવવા માટે દોરી હોય, એ દોરી પરતી ઉપર લપેટેલી હોય અને એક હાથે પરતી ઝાલી ચગાવતાં ન આવડતું હોય કે તેમ કનકવો ચગાવવો ન હોય તો પરતી પકડનાર હોય, કનકવો ચગી શકે તેવો પવન હોય, કનકવો હાથ પર ચગાવતાં ન આવડતું હોય તો કનકવો મૂકાવનાર હોય, કનકવા ચગાવવા લાયક સ્થળ હોય, એને એ માટે પૂરતો સમય હોય, કનકવો કદાચ ચગાવતાં ફાટે તો તે સાંધવા માટેની જરૂરી ચીજ હોય અને કન્ટીનો નીકળે તો તેને બાંધવા માટે કન્ટી હોય એમ એને અનેક જાતની અનુકૂળતા હોય તો એ કનકવો ચગાવી શકે.

કનકવા ચગાવતાં શીખવવાની રીત—જેમ બાળકને વાંચતાંલખતાં શીખવવું પડે છે તેમ એને કનકવા ચગાવતાં શીખવવાનો પણ મોટે ભાગે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. આ માટે સૌથી પ્રથમ તો એ કનકવાની સહેલ લઈ શકે તેમ કરવું જોઈએ. ત્યાર બાદ જે કનકવો સ્થિર રહેતો હોય તે એને થોડો થોડો ઉતારવા આપવો જોઈએ. પછી કે સાથે સાથે એને ડુગી કે લેપડી જેવી કનકવી લાવી આપી અને કન્ટી બાંધી આપી તેમ જ તેને ચારેક બામ દોર ગાંડી આપી આમથી તેમ મહોલ્લામાં દોડવા કહેવું. એમ કરતાં કરતાં કાઠ કાઠ વાર એની કનકવી થોડીક જિંચે ચગશે. આ જાતનો એને મહાવરો થાય ત્યાર બાદ કે સાથે સાથે પહેલા માળથી કે એવી જરા જિંચી જગ્યા પરથી કનકવી નીચે મૂકી એને હુમકો મારવા કહેવું. એમ કરવાથી હુમકો મારી કનકવાને જિંચે લાવતાં અને ચગાવતાં એને આવડી જશે. જો તેમ ન બને તો એક જણ એની કનકવી મૂકાવે અને પછી એ તે કનકવી ચગાવવા કોશીશ કરે. આમ કરતાં કરતાં છેવટે એને કનકવા ચગાવતાં આવડી જશે. આ પ્રમાણે કનકવા ચગાવતાં શીખવી શકાય.

इति श्रीपतङ्गपुराणे पतङ्गोद्वायनावतारणविधिनामकश्चतुर्थाऽध्यायः समाप्तः ।

અધ્યાય ૫

પેચ લડાવવાના ને કનકવા લપટાવવાના પ્રકારો

એક કરતાં વધારે કનકવા ચગતા હોય ત્યારે એક ખીજની દોરી પરસ્પર બેરવાતાં જે સ્થિતિ ઊભી થાય તે ‘પેચ’ કહેવાય છે (જુઓ ચિત્ર ૪૫) અને એવી સ્થિતિ ઊભી થાય તે ‘પેચ લાગ્યા’ અને ઊભી કરવી તે ‘પેચ લડાવ્યા’ કહેવાય છે.

પેચ લડાવવાના પ્રકારો—સામાન્ય રીતે પેચ એ પ્રકારે લડાવાય છે: (૧) હાથ મારીને—હથ્થા મારીને અને (૨) સરતી મૂકીને. પ્રથમ પ્રકારમાં પાછળવાળો પોતાના કનકવા વડે આગળવાળાના કનકવાને તેના પેટામાં ઘૂસી હાથ મારે છે. તેમ કરતાં પૂર્વે એ પેચ લડાવનાર હેંશિયાર હોય છે તો તે આગળવાળાના કનકવા કરતાં વધારે લંબાણુ સુધી દોર મૂકે છે. પછી પોતાનો કનકવો, પોતાને ફાવે તેવી એક બાજુ ઉપર કતરાવે છે અને ત્યાંથી આગળ ખૂબ નીચે ગોથ મારી સામાના કનકવાના પેટા સુધી સરસર ખેંચતો ખેંચતો આવે છે અને એ સામાનો કનકવો કપાષ્ટ ન જાય ત્યાં સુધી ખેંચે છે. આમ કરવું તે ‘હાથ માર્યા’ કહેવાય. આ પ્રમાણે હાથ મારનાર મોટે ભાગે સામાનો કનકવો કાપી શકે છે, પરંતુ સાંભો પણુ લડાવનાર ઉસ્તાદ હોય તો હાથ મારનાર હાથ મારવાની તૈયારી કરે ત્યારથી સાવધ રહે છે અને તે પણુ હાથ મારનાર પેટા સુધી ઘુસી આવે તે પૂર્વે એની ગોથ જ્યાં આગળ પડે તેટલામાં સામી ગોથ મારે છે, પરંતુ પોતાના કનકવાને સોટા જેવો ઊભો રાખી મૂકતો નથી. ભોગબેગે કનકવો કલા પ્રમાણે ગોથ આવે વખતે ન ખાય તો એકદમ બપકો ન મૂકતાં—પૂરપાટ દોરી ન છોડતાં તે પણુ સાંભો ઉપરથી હાથ મારે છે અને તેમ કરવાથી હાથ મારનારના કનકવાને મોટે ભાગે કાપી નાંખે છે.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે હાથ મારનારનો કનકવો પોતાના કનકવાથી આગળ નીકળી ગયો હોય તો હાથ મારનારનો કનકવો જોડલો જોડાયે તેટલો ઓછો દોરવાળો ખેંચાઈ ખેંચાઈને અને નહિ ત્યાં સુધી તેની સાથે પેચ લેવા નહિ અને તેને હંફાવ્યા કરવું.

સાથે સાથે આપણે એ વાત પણ નોંધી લઈએ કે હાથ મારનાર ચાલાક હોય તો સામાના કનકવાની ગોથ પડતાં કે સામાનો કનકવો લોટતો એના ઉપર પડતાં એ હાથ મારવાનું માંડી વાળે છે, અને અને તો પેચ કાઢી લે છે અથવા તો સરતી જવા દે છે, અને પછી લાગ મળતાં હાથ મારે છે.

સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે જેની પાસે માંજે ઓછો હોય છે તે જ હાથ મારે છે, કેમકે બધા પાસે પૂરતા પ્રમાણમાં માંજે હોતો નથી એટલે તેઓ આગળના થોડાક ભાગમાં માંજે રાખે છે અને ત્યાર બાદ સાદી દોરી રાખે છે, પરંતુ પૂરતો માંજે હોય છતાં પણ ફેટલાક હાથ મારે છે.

કનકવાના પેચનો ખીજનો પ્રકાર સરતી મૂકવાનો છે એટલે કે પેચ લાગ્યા પછી દોરી જવા દેતી જોડાયે પણ હાથ મારવાના નહિ. આ પ્રમાણે દોરી મૂકવી તેને ફેટલાક ‘સરકી મૂકવી’ કે ‘સેહેર મૂકવી’ પણ કહે છે. જો બંને જણુ ચાલાક હોય તો સરતીના પેચ લાંબો વખત સુધી ચાલે છે અને ફેટલીક વાર તો થાકીને બંને જણુ સાથે પોતપોતાના કનકવા ઉતારવા માંડે છે. એમ થતાં કોઈક વાર એક જણુનો કનકવો કપાષ્ટ જાય છે અથવા તો બંને કનકવા એક જણુના હાથમાં આવે છે અને તે સંજન હોય ને બની શકે તેમ હોય તો તે બીજનો કનકવો આપી દે છે.

સરતીના પેચ લેવા પૂર્વે પાછળવાળો અને ફેટલીક વાર સમસ્થિતિમાં રહેલા કનકવા ચગાવનાર

ખીજના કનકવામાં પોતાના કનકવાની દોર હારૂંપે બેરવે છે; એટલે કે હાથ મારનારની માફક તે નીચલા પેચ ન લેતાં ઉપલા પેચ લે છે.

સરતીના પેચની શરત કર્યા પછી અધવચ હાથ મરાય નહિ તેમ છતાં કેટલાક તેમ કરે છે. વળી કાંઈ પણ જાતની શરત ન થઈ હોય તો ખેમાંથી જેને હાથ મારતા આવડતું હોય તે લાગ જોઈને સામાનો કનકવો સ્થિર જતો હોય ત્યારે અધવચ હાથ મારે છે અને તેમ કરી સામાના કનકવાને બરદોરીએ કાપી નાંખે છે.

સરતીના પેચ ચાલતા હોય છે ત્યારે કેટલીક વાર ખંનેના કનકવા સ્થિર જાય છે. આવે વખતે કોનો કપાશે તેનો પ્રથમથી નિશ્ચયાત્મક ઉદ્દેશ્ય કરવો મુશ્કેલ છે, પરંતુ જો એકનો કનકવો સ્થિર જતો હોય અને ખીજનો લોટતો જતો હોય તો જેનો કનકવો લોટતો જતો હોય તે જ્યારે લપકો મૂકીને-જેટલી દોરી કનકવો ઝીલતો હોય તેનાથી વધારે દોરી છોડીને પોતાના કનકવાને સ્થિર કરી ઉઠાવવા જાય ત્યારે સહેજ પણ ખૂલ થતાં તેનો કપાઈ જવાનો સંભવ રહે છે; પરંતુ જો એ બરાબર ઉઠાવી શકે અને કનકવાને જોસપર લાવી શકે અને એવે વખતે જેનો કનકવો સ્થિર જતો હોય તે પોતાનો કનકવો જરા પણ લોટાવે નહિ તો તેનો કનકવો કપાઈ જવાનો ભય રહે છે.

સરતીના પેચમાં એકનો કનકવો સ્થિર જતો હોય અને ખીજનો લોટતો જતો હોય અને તે ધીરે ધીરે લટકી પડશે તેમ જણાતું હોય ત્યારે જેનો કનકવો સ્થિર જતો હોય તે ઠંસાવી ઠંસાવીને દોર મૂકે છે એટલે કે ધીરે ધીરે આંગળીના ટેરવા ઉપર દોર મૂકે છે અને તેમ કરીને સામાના કનકવાને વધુ ને વધુ લટકાવી દે છે. આગળ જતાં તે તદ્દન કમજોર બનતાં કપાઈ જાય છે. કાંઈક વાર એવો લટકી પડેલો કનકવો કાંઈ છાપરા વગેરેમાં બેરવાઈ જાય છે, પરંતુ એ કપાઈ ન જાય ત્યાં સુધી સામા માણસે દોર મૂકવી જોઈએ. વળી કાંઈક વાર લટકી પડેલા કનકવાને કાંઈ પકડી લે છે એ વખતે શું કરવું તે વિચારવું ઘટે.

પેચ લેતી વેળા ઘણુંખરું આપણને આપણો કનકવો કતરાવવો પડે છે; પરંતુ વધારે પડતાં કપવન પર લઈ જવાથી એટલે કે જે દિશાનો પવન ન હોય તે દિશામાં લઈ જવાથી એ કમજોર બને છે. આ પ્રમાણે કપવન પર લઈ જઈને જો આપણે ઉપલા પેચ લીધા હોય અને એવે વખતે નીચલા પેચવાળો આપણા કનકવાને ખેંચી કાઢે કે ઠંસાવી ઠંસાવીને દોર મૂકી આપણા કનકવાને સપવન પર આવવા નહિ દે એટલે કે જે દિશાનો પવન હોય એ દિશા તરફ આવવા ન દે તો મોટે ભાગે આપણો કનકવો કપાઈ જાય. ભોગજોગે આપણો કનકવો સપવન પર આવી જાય ત્યાં સુધી પેચનો નિકાલ ન થયો હોય તો પછી આપણો કનકવો ન કપાતાં સામાનો પણ કપાય.

જો કપવન પર લઈ જઈને નીચલા પેચ લીધા હોય તો એ કપાઈ જવાનો ઓછો ભય રહે છે. વળી એ કનકવો નીચાણમાં લઈ જવાથી પેચ છોડી પણ નંખાય છે અને એમ જો ત્રણ વાર કરાતાં એ સપવન પર આવી જાય છે અને એટલામાં તો દોરી નહિ મૂકવાની ઇચ્છાવાળા અન્યના કનકવા સાથે સહેલાઈથી પેચ લેવાય એવી સ્થિતિ ઊભી થાય છે.

કપવન ઉપર કનકવો લઈ જઈ સામાના પેટામાં ઘુસી એનો કનકવો ખેંચી કઢાય, પણ એ જો એ સમયે ઊભો ન રહી ગયો હોય તો કપાય નહિ અને મોટે ભાગે આપણો જાય.

કેટલીક વાર પાછળવાળો આગળવાળાના કનકવા સાથે તે ચગ્યો ન ચગ્યો ને તેના પેટામાં ઘુસી તેને પોતાના જોસદાર કનકવા વડે લટકાવી દે છે. તેમ કર્યા બાદ તે જો ગિલકુલ કે પૂરતા

પ્રમાણમાં દોર ન મૂકે તો સામાનો કનકવો લટકી ગયેલો હોવા છતાં તેની તરફથી દોર મૂકાતાં, પોતાનો કનકવો ગુમાવે છે, પરંતુ જો એ રીતસર દોર મૂક્યા કરે અને તે પણ તજની વડે ટચકી મારતો મારતો દોર મૂકે તો સામાનો કનકવો વધારે ને વધારે લટકી જવા પામે અને આખરે એમ લટકી ગયેલો કનકવો ઉઠાવી નહિ શકાવાથી, કોષ્ઠ સ્થળે ભેરવાત જવાથી, કોષ્ઠક તે ચગતો હોવા છતાં તેને પકડી લે તેથી અથવા તો એમ ને એમ પણ થોડી વારમાં કપાઈ જાય છે.

જ્યારે પવન બહુ જ મંદ મંદ વાતો હોય ત્યારે સરતીના પેચ લડાવાય તો તે ઘણાખરા લંગરિયા જેવા લડે છે એટલે કે પેચ ચાલુ હોય ત્યારે પણ કુમકા મારવા પડે છે. એવે વખતે જો દોરી ન છોડે તેનો કનકવો કપાઈ જવા સંભવ છે.

કેટલીક વાર બે જણના કનકવાના પેચ લાગતાં એક જણના કનકવાનું કન્નું આવી જાય છે. આવે વખતે જેનું કન્નું આવેલું હોય છે તે પોતાના કનકવાને જોરથી ઉતારવા માંડે છે. તેમ થતાં સામો પણ અનતા સુધી પોતાના કનકવાને જોરથી ઉતારે છે. તેમ થતાં જોની દોરી મજબૂત ન હોય તેનો કનકવો કપાઈ જાય છે, જોકે ઘણુંખરું તો પૂરી ખેંચખેંચી યાને એચંએચી થઈ રહે તે પૂર્વે જેનું કન્નું આવ્યું હોય તેનો કનકવો કપાઈ જવાનો સંભવ છે.

કેટલીક વાર બે જણના પેચ ચાલ્યા આવતા હોય ત્યારે આગળનો ચગાવનાર એ બંનેના કનકવાના પેટામાં ધુસી તેને ખેંચી કાઢે છે અને કેટલીક વાર તેમ કરીને બંનેના કનકવાને કાપી નાંખી શકે છે. કેટલીક વાર બે જણના સરતીના પેચ જતા હોય ત્યારે એક કે વધારે જણ વચ્ચે પડે છે જેને ‘તેલ પૂરું’ એમ કહેવાય છે, અને એમ થતાં પેચ જોવાની રમુજ વધે છે, કેમકે કેટલીક વાર તો વચ્ચે પડનારનો પડતાં વેંત જ કનકવો કપાઈ જાય છે તો કેટલીક વાર ગમે તે એકનો કનકવો કપાઈ ગયા બાદ પેચ છૂટી જાય છે તો કેટલીક વાર પેચ આગળ ચાલુ રહે છે. ગમે તેમ હો, પરંતુ આ પેચો જોનારને વિશેષ આનંદનું સાધન બને છે.

કેટલીક વાર બે કનકવાના પેચ લાગ્યા પછી એ બંને કનકવા એકઠા થઈ જાય છે—બંનેનો રોટલા જેવો ઘાટ થાય છે—રોટલા બની જાય છે અને એવે વખતે બંનેની દોરી પર કનકવાનું જોસ રહેતું નથી અને બંનેના કનકવા નીચે પડવા માંડે છે. આ પ્રમાણે કનકવા રોટલા જેવા થાય—રામરોટલા થાય ત્યારે તે પણ જોવાની ગમ્મત પડે છે.

પેચ માટેનાં કન્નાં—સહેલ લેવા માટે જે કનકવો ચગાવાય તે માટે જે કન્નાં અંધાય છે તે પેચમાં સામાન્ય રીતે ન ચાલે, કેમકે એ કન્નાં તો મોટા કનકવા માટે પણ શૂને શૂન હોય છે, જ્યારે પેચ માટે સામાન્ય રીતે એક ને શૂન કન્નાં જોઈએ.

સળંગ દોરી—પેચ લડાવવા માટે જે માંજો વપરાય છે તેની દોરી અને ત્યાં સુધી સળંગ હોવી જોઈએ એટલે કે એમાં બહુ ગાંઠો ન હોવી જોઈએ, કેમકે પેચમાં કેટલીક વાર ગાંઠ સરતી નથી અને ત્યાંથી કનકવો કપાઈ જાય છે. આથી તો થોડેક અંતરે ગાંઠ આવતી હોય તો તેટલી દોરી જતી કરી કનકવો ચગાવાય છે.

ચામડાની ખોલી—પેચ લડાવવા માટે કનકવા ચગાવનાર માંજો વાપરે છે. એ માંજથી આંગળાં કપાવાનો સંભવ છે અને ખાસ કરીને મોટે ભાગે સરતીના પેચ લડાવનારને માટે તેવો વિશેષ સંભવ છે. આથી કેટલાક ચામડાની ખોલી સીવડાવી તે પહેરે છે. આ સંજ્ઞામાં એ ધસારો કરવો જરૂરી જણાય છે કે ચામડાની ખોલી પહેરવાથી, એ કોષ્ઠક વાર એકાએક કપાઈ જતાં, દોરી સડાક કરતી કે આંગળીમાં ખેસી જવાનો—ઉતરી જવાનો ભય રહે છે અને એવે વખતે માંજનો વાદ બહુ દુઃખદાયક નીવડે છે.

કનકવા પર નામઠામ—પોતાનો કનકવો કપાઇને કે ભેરવાઇને કે અન્ય કાઇ રીતે ખીજને હાથ જઇ ચડે તો તે પાછો મળે એવા ધરાદાથી અને કેટલીક વાર કેવળ ગમ્મત ખાતર કાઇ કાઇ પોતાના કનકવા ઉપર પાતાનું નામ અને સરનામું (શિરોનામ) લખે છે.

જર્મની અને ઇંગ્લંડ વચ્ચેનું યુદ્ધ—ઇ. સ. ૧૯૧૪માં જર્મની અને ઇંગ્લંડ વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું. કહેવાય છે કે એ અરસામાં મુંબઈમાં કાઈ બે જણે કનકવા ચગાવ્યા હતા અને તેમ કરવા પૂર્વે એકે પોતાના કનકવા ઉપર ‘જર્મની’ લખ્યું હતું અને ખીજએ પોતાના કનકવા ઉપર ‘ઇંગ્લંડ’ લખ્યું હતું. વિશેષમાં તેમ કરી એ બંનેએ પોતપોતાનાં કનકવાનાં એ નામ રાખ્યાં હતાં. એ વાત લોકોમાં પસરતાં એ બેના પેચ જોવા ધણા માણસો એકઠા મળ્યા હતા અને ‘ઇંગ્લંડ’ એ નામનો કનકવો કપાતાં શોરબકાર થયો હતો. કહેવાય છે કે ઉપર પ્રમાણેનો મામલો અદાલતે ચઢ્યો હતો અને એ સંબંધમાં ‘જર્મની’ કનકવો ચગાવનારને કંઈ દંડ પણ થયો હતો.

કયા પેચ લડાવવા સારા ?—સામાનો કનકવો કાપી શકાય તે માટે આપણે ઉપલા પેચ લેવા જોઇએ કે નીચલા લેવા જોઇએ એનો ઉત્તર કનકવા ચગાવનારની આવડત, બંનેના કનકવા કેવા અને કેટલા કલાસર છે તે, બંનેના કનકવા કેવી સ્થિતિમાં છે એટલે કે લોટતા છે કે સ્થિર છે, લખુક છે કે જોસદાર છે, કન્નાતા છે કે કેમ છત્યાદિ હકીકત ઉપર આધાર રાખે છે. એવી રીતે આપણે હાથ મારીને પેચ લેવા કે સરતીના પેચ લેવા તેનો ઉત્તર પણ ઉપર મુજબ સમજવાનો છે અને સાથે સાથે તેમાં પેચ લેનારની રુચિને પણ અવકાશ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું ધટે. આમ છતાં આ સંબંધમાં કેટલોક સામાન્ય નિર્દેશ થઇ શકે. જેમકે આપણો કનકવો મોટો અને જોસદાર હોય તો આગળવાળાના કનકવાને લટકાવી દેવા માટે નીચલા પેચ લેવા કંઈ ખોટા નહિ, પરંતુ તેમ કરવાથી એ પેચ કાઢી લેવા હોય તો ઝટ તેમ કરવું મુશ્કેલ છે. ઉપલા પેચ લીધા હોય તો ઝટ દબને પેચ ઉઠાવી લેવા હોય તો તે માટે અનુકૂળતા રહે છે, પરંતુ નીચેથી પેટું લીધા બાદ એક ઉપલો આંટો પડી પેચ ઉપલા બન્યા હોય તો તેમ ન થઈ શકે.

સામાનો કનકવો ચાંલલા જેવો સ્થિર રહેતો હોય કે તેના લંબાણુ પેચ જવાથી કે અન્ય કારણસર દોરીના વચલા ભાગમાં ઝાલ્લો પડી ગયો હોય—કનકવો બરાબર દોરી ખમતો નહિ હોય તો એવે વખતે પેટામાં છુસી, ઝાલ્લો હોય તો ત્યાંથી હાથ મારવા ઠીક થઇ પડે. વળી બે કનકવાના પેચ થયા પછી એ ગંઠાઇ ગયા હોય એટલે કે બહુ આંટા પડી ગયા હોય ત્યારે પણ હાથ મારવા ખોટા નહિ, કેમકે એવા પ્રસંગમાં મોડા કે વહેલા પણ બંનેને ઉતાર્યા વિના મોટે ભાગે છૂટકો થતો નથી.

સરતીના પેચ બરાબર લીધા હોય છતાં પોતાનો કનકવો કપાઇ જાય એમ અને. જેમકે સરતીના પેચ લીધા પછી નકમો આચકો મરાય કે એકાએક પરતીમાંથી દોર ગુચવાયેલી નીકળે અને તે કેમે કરી જલદી છૂટે નહિ, પરતીમાંથી નીકળતી દોરમાં કાંઈ ગૂંચ પડી હોય તે સાથે જ દોર છોડવી પડે, પરતી અધવચ હાથમાંથી પડી જાય ને જોઇતી દોર ન નીકળી શકે છત્યાદિ અકસ્માતો નડતાં સારા પેચ લીધા હોય તો પણ તે ધૂળધાણી અને.

કોની સાથે પેચ ન લેવા ?—કેટલાંક છોકરાં બહુ જ થોડી દોરી ઉપર પોતાનો કનકવો રાખી મૂકે છે અને તે એવી દાનતથી કે કાંઈ પેચ લડાવે તો પોતાના કનકવાને પોતાની અગાસીના

છાપરા સુધીમાં સુવાડી દમને કે એંચંએંચી કરીને સામાનો કનકવો લઇ લેવો^૧—પોતાના કનકવાને હાથ પર લઇ સામાનો કનકવો તોડી લેવો. આવા સાથે પેચ લડાવવા તે સહીસલામત નથી, જોકે કેટલીક વાર ઉસ્તાદીથી પેચ લડાવનાર આવનાર કનકવો પણ કાપી નાંખી તેને મોઢું વકાસી ખેસવાનો કે આંગળાં કરડવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરાવે છે. વળી લુચ્ચાઇ કરનાર છોકરાં ખેવડી દોરી ઉપર કે શણુની દોરી ઉપર પણ કનકવો ચગાવે છે અને બહુ દોરી ન મૂકતાં થોડીક જ દોરી મૂકી કાઢ પેચ લડાવવા આવે તેની રાહ જુએ છે. એની સાથે પણ સામાન્ય રીતે પેચ ન લડાવવા, જોકે ખેવડી દોરી હોય કે શણુની દોરી હોય તે માંગ વડે અન્ય કાપી ન જ શકે એમ તો નહિ.

કાઢનો કનકવો ગાંડો હોય—ખૂબ ડોટયા કરતો હોય અને તે થોડી દોરી ઉપર ચગાવેલો હોય તો તેની સાથે પેચ ન લેવા, કેમકે એનો કનકવો ડોટતો હોવાથી એ ખેંચવા માંડે તો પણ એનો ઝટ ન કપાય અને આપણો કનકવો એ ખેંચી જાય. કાઢનો રોદારોદાર કનકવો ચગ્યા બાદ કમાન આગળથી કે વચ્ચેથી ફાટી જાય ત્યારે માંગે ઉતારવાથી અગડે એવી ધારણાથી કનકવો ન ઉતારી લેતાં કાઢકનો કનકવો ઝપાટામાં આવી જાય તો પોતાનો ભેરવી દેવાની ફિકર રાખતો હોય ત્યારે તેની સાથે પેચ ન લેવા. વળી કાઢનો કનકવો ચગ્યા બાદ તેનું પેચમાં એક કન્નું કપાઈ ગયું હોય કે દોરીની ગાંઠ સરી જતાં એક કન્નું છૂટી ગયું હોય અને તે કનકવો ઉતારી લેતો હોય ત્યારે પણ તેની સાથે પેચ લેવા સલામત નથી.

કાઢએ લેપડી ચગાવી હોય અને આપણો કનકવો અડધિયું, પોણિયું કે સુરતી હોય ત્યારે એ લેપડીવાળા સાથે પેચ ન લેવા તેમ જ એ પોતાની લેપડીને કન્નામાંથી ભેરવવા માંગતો હોય તો પણ ન લેવા; કારણ કે એનું કન્નું આવતાં જો એ દોરી છોડે તો જેટલી દોરી આપણો કનકવો ખમે તેટલી દોરી એનો કનકવો પણ ખમે એટલે જેમ જેમ આપણે દોરી મૂકતા જઈએ તેમ તેમ એ દોરી જવા દે તો એની લેપડી કપાય નહિ અને આખરે આપણને આપણો મોટો કનકવો ઉતારવાનો પ્રસંગ આવે એટલે આપણી દોર અગડે. વળી આપણી અને લેપડી ચગાવનાર વચ્ચે એંચં-એંચી થતાં જો લેપડી તૂટી જાય તો તો એને બહુ ખોટ નહિ, પરંતુ આપણો કનકવો તૂટે અને કદાચ એનામાં ભેરવાઇ રહે તો એ લેપડીવાળાને ફાયદો થાય. સરવાળે આપણને આમાં લાલ નહિ, કેમકે લેપડી કાપીએ તો તે કંઈ હિસાબમાં નહિ, વાસ્તે આવી બધા વળગવા દેવી નહિ, નહિ તો ‘નિમાઝ પડતાં મસીદ ગળે વળગવા’ જેવું થાય.

પેચમાંથી છટકવાના ઉપાયો—કાઢ પેચ લેવા આવ્યો હોય અને આપણે ન લેવા હોય તો કનકવો ઉતારવા માંડવો, કનકવાને બહુ નીચાણમાં રાખવો, અથવા તો અણીને સમયે ગોથ ખવડાવવી કે એક બાજુ કતરાવી લેવો જેથી ખતતા સુધી પેચ થઇ શકશે નહિ; પણ આમ કરવાથી કેટલીક વાર અન્ય જનો હુરિયો બોલાવે.

હુરિયો—જેના કનકવા અમુક માણસ સાથે પેચ લડાવતા બહુખરા કપાઈ જતા હોય તેથી કે કનકવા ને દોરીની તંગાશ હોવાથી જે પેચ લડાવવા માગતો ન હોય તેની સાથે પેચ લેવાની આવૃત્તિ રાખનારામાંથી કાઢક તેને ઉદ્દેશીને કહે છે કે આવી જ પેચ લડાવવા, ખેસી શું રહ્યો છે? આમ કહેવા છતાં પણ જો તે પેચ ન લડાવે કે પોતાનો કનકવો ઉતારવા માંડે તો તેનો તે હુરિયો બોલાવે છે. તેના જે જાતનો કનકવો હોય તેની ‘પી’ બોલે છે. જેમકે તેનું

૧ આમ કરનાર ‘એંચણિયો’ કહેવાય છે.

૨ દોરીદાર કનકવાની કમાન જલદી છટકી શકતી નથી.

અગલું હોય તો ‘અગલાની પી’ એમ તે બોલે છે અથવા તો તેના નામ કે ખીજના ઉચ્ચારણ-પૂર્વક પી બોલાવે છે. જેમકે મગનની પી, ખાયલાની પી છત્યાદિ. વિશેષમાં આ પ્રમાણે એ ‘પી’ બોલાવતો હોય તેમાં એના સાથીદાર કે મળતિયા પણ ઘણાખરા સામેલ થાય છે. કોઇ વાર ‘પી’ ને બદલે ‘હિપ્, હિપ્, હુરે’ પણ બોલાય છે.

પરતી પકડનારની હોંશિયારી—કનકવો કહ્યાસર છે કે નહિ તેના ઉપર, માંજની જાત ઉપર, પેચ લડાવનારની આવડત ઉપર અને ધારેલા પેચ લઈ શકાયા છે કે નહિ તેના ઉપર પેચમાં સફળતા મળવાનો આધાર છે ખરો, કિન્તુ ખીજ પાસે પરતી પકડાવી પેચ લગાવ્યા હોય ત્યારે એ પરતી પકડનારની હોંશિયારી ઉપર પણ તે આધાર રાખે છે. જેમકે પરતીમાંથી અમુક વેગથી દોરી કનકવાને મૂકાતી હોય તેનો વેગ જરૂર પ્રમાણે ઓછોવતો કરવો તે કનકવો ચગાવનારની સાથે સાથે પરતી પકડનારના પણ હાથમાં છે. વળી કોઇક વાર ભપકા મૂકવાનો પ્રસંગ આવે-દોર જેટલી જતી હોય તેનાથી એકદમ વધારે મૂકવાનો વારો આવે ત્યારે કનકવો ચગાવનાર જેરથી દોર ખેંચે છે. એવે સમયે પરતી પકડનાર ગાફેલ રહે તો હાથમાંથી પરતી પડી જાય અને ક્યાં તો જો એ સમયે એ પરતી ખૂંચ તંગ કરી દે તો દોરી તૂટી જાય અને તેમ થતાં કનકવો ગુમાવવાનો વારો આવે.

કેટલાક કનકવા ચગાવનાર સરતીના પેચ લડાવ્યા બાદ, જ્યારે પવન ખૂંચ કૂંકાતો હોય ત્યારે, કનકવાની દોર હાથમાંથી છોડી દઇ સીધી પરતી ઉપરથી જવા દે છે અને કનકવાના વેગમાં અને એના વર્તનમાં યથેષ્ટ પરિવર્તન કરવા માટે પરતી પકડનારને યોગ્ય સૂચના કરે છે. એટલે એનો અમલ કરવાની શક્તિ પરતી પકડનારમાં ન હોય તો વિપરીત પરિણામ આવે છે.

નાનાં છોકરાં કનકવા ચગાવે ત્યારે એમ પણ બને છે કે એમાંના પરતી પકડનાર સાથે કનકવો ચગાવનારને કંઈક તકરાર થયેલી હોય છે તો પરતી પકડનાર ચગાવનારની આંખ ઓળવીને દોરી પર દાંત વડે કુત્તિ મૂકી દે છે કે ફાવે તો એકાદ અંદરનો આંટો તોડી નાખે છે અથવા તો હાથે કરીને ખરી વખતે પરતી ગુંચવી નાખે છે, પરંતુ આમ કરવું તે શોભારૂપ નથી. કોઇ પણ રમતમાં સાથી તરીકે જોડાયા પછી તે રમતમાં હાર ખવડાવવામાં હાથે કરીને કારણભૂત બનવું તે નાલાયકી છે.

કનકવા લપટાવવાની રીત—આપણો કનકવો ચગેલો હોય અને એવામાં કોઇનો કનકવો પાછળથી કે આગળથી કપાઇને આવતો હોય ત્યારે એ કનકવાને આપણા કનકવાની મદદથી પકડવાનો વિચાર થઈ શકે. આપણો કનકવો જેટલો જોયો, આડો કે કતરાતો થઇ શકે તેટલા ક્ષેત્રપ્રદેશમાં થઇને પસાર થતા કનકવાને લપટાવી શકાય, પણ જો તે છેક કન્ના આગળથી કપાઇને જતો હોય તો લપટાવાય નહિ; કેમકે કપાયેલો કનકવો લપટાવી શકાય તે માટે થોડી ઘણી એની સાથે દોરી હોવી જોઈએ.

પાછળથી કનકવો કપાઇને આવતો હોય ત્યારે આપણો કનકવો બહુ દોર ઉપર હોય તો એ પાછળથી કપાઇને આવતા કનકવાને બે રીતે લપટાવાય: (૧) એક તો એ કનકવાને આપણી પાસેથી થોડોક આંધો જવા દેવો. લગભગ આપણા કનકવાનું કન્નું આવે ત્યાં સુધી તે આગળ વધે નહિ ત્યાં સુધી તેને લપટાવવો નહિ; અને (૨) ખીજું, પાછળથી આવતા કનકવાનું કન્નું લઈ લેવાય તેવી રીતે પ્રથમથી જ પ્રયાસ કરવો. આ ખીજ પ્રકારમાં એક લાભ છે કે જ્યાં સુધી પાછળથી કપાઇને આવેલો કનકવો આપણા કનકવાના ક્ષેત્રમાંથી પસાર ન થઇ જાય ત્યાં સુધી તેને લપટાવવા માટે એક કરતાં વધારે પ્રયાસ થઇ શકે, જ્યારે પહેલા પ્રકાર પ્રમાણે લપટાવવામાં ભાગ્યે જ એક કરતાં વધારે વાર પ્રયાસ કરવાની તક સાંપડે તેમ છે.

ખીજ પ્રકાર પ્રમાણે કનકવો લપટાવવામાં કેટલીક વાર બંધ રહેલો છે અને ખાસ કરીને એ ભરદોરીએ કપાયેલો હોય ત્યારે; કેમકે એવે સમયે આપણે એને કન્ના આગળથી લપટાવીએ અને પછી ઉતારવા માંડીએ તેટલામાં એ કોષ્ટક રથજેથી પકડાઈ જવાનો સંભવ રહે છે અને તેમ થતાં જો આપણામાં એ કનકવો લપટાયો હોય અને સાથે સાથે અન્યત્ર પકડાયો હોય તો નાહકની આપણે ખેંચતાણ કરી આપણો કનકવો ઉતારવો પડે છે. આથી ભરદોરીએ કપાયેલા કનકવાને પહેલા પ્રકાર પ્રમાણે લપટાવવો વિશેષ અનુકૂળ ગણી શકાય.

પ્રથમ પ્રકાર પ્રમાણે કનકવો લપટાવવા માટે આપણે આપણા કનકવાને ખેંચવો જોઈએ. એ ખરાબર ખેંચાય અને પસાર થતા કનકવાની દોર સાથે આપણી દોર અથડાય અને આપણા કનકવાનું લગભગ કન્નું આવશે એમ જણાય એટલે આપણા કનકવાને થોડી થોડી દોર મૂકતાં જવું જોઈએ અને સાથે સાથે લોટાવતાં રહેવું જોઈએ જેથી કપાઈને જતા કનકવાની દોર આપણી દોરી સાથે ખરાબર વીંટલાઈ જાય. એ પ્રમાણે વીંટળાઈ જતાં કપાયેલો કનકવો સરતો બંધ થશે. પછી તો જાણે આપણો કનકવો આપણા હાથ પર ચગવાને બદલે કપાઈને જતો કનકવો જ આપણો હોય અને આપણા હાથ ઉપર ચગાવાતો હોય તેમ લાગશે. તેમ થતાં આપણે આપણો કનકવો યોગ્ય રીતે ઉતારવા માંડવો. એ કાર્ય જો ક્તેહમંદીથી પાર પડે છે તો આપણને અને અન્યને આનંદ થાય છે અને પછી ‘ વહુવર આવ્યું ’, ‘ અમે વહુવર લાવ્યા ’ એવા પોકારો એમાં અનેરો વધારો કરે છે.

ખીજ પ્રકાર પ્રમાણે કનકવો લપટાવવો હોય તો પણ કપાઈને જતાં કનકવાની દોરીને આપણા કનકવાની દોર અડકે એટલે આપણે આપણા કનકવાની દોર છોડવી જોઈએ અને સાથે સાથે એને લોટાવતાં રહેવું જોઈએ જેથી ટુંક સમયમાં કપાઈને જતો કનકવો સરતો બંધ થાય. આમ થતાં આપણે આપણો કનકવો યોગ્ય રીતે ઉતારવો.

કનકવો લપટાવવામાં મુખ્ય વાત એ છે કે જે કનકવો લપટાવીએ તે અને જેના વડે લપટાવીએ એ બે કનકવામાંથી એકનું લગભગ કન્નું આવવું જોઈએ અને જેવી પરિસ્થિતિ હોય તે પ્રમાણે પ્રસ્તુત કનકવો સરતો ન જોઈએ. આમ થાય તો જ અન્ય કનકવો લપટાવી લાવવામાં—વહુવર લાવવામાં સફળતા મળે; નહિ તો કપાઈને જતો કનકવો મળવાને બદલે એની દોર સરતી રહેવાને લીધે તે આપણો કનકવો લેતો જાય—કાપતો જાય, અને તેમ થતાં તો ‘ લેને ગઈ પૂત ઓર ખોઈ આવી ખસમ ’ જેવો ખેલ થાય.

કોષ્ટ કનકવો કપાયો હોય કે ચગાવ્યા બાદ તૂટી ગયો હોય અને એની દોર કોષ્ટ ઝાડમાં કે અન્ય રથજે ભેરવાઈ ગઈ હોય અને એ ચગ્યા કરતો હોય તો તે પણ લપટાવી શકાય છે, પરંતુ એમાં વિશેષ આવડતની જરૂર છે. જો એ સ્થિર ચગ્યા કરતો હોય તો આપણે એના કરતાં આગળ દોર મૂકી જવી અને પછી એને સરસર ખેંચીને કાપવો અને પછી લપટાવવો અથવા તો સરતી મૂકીને તે કાપ્યા બાદ લપટાવવો, કિન્તુ એને કાપ્યા વિના લપટાવવો નહિ.

બહુ પવન ફુંકતો હોય ત્યારે અથવા તો આપણો કનકવો ખૂબ જોસદાર હોય ત્યારે અથવા તો કોષ્ટ મામુલી લેપડી જેવો કનકવો કપાઈને જતો હોય ત્યારે કનકવો લપટાવવાનો—વહુવર લાવવાનો લોભ ન કરવો.

इति श्रीपतङ्गपुराणे पतङ्गविग्रहवेष्टापनवर्णनात्मकः पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

અધ્યાય ૬

કનકવાની મોસમ અને એ વખતનું વાતાવરણ

કનકવાની મોસમ—ગુજરાતમાં કનકવા ધણુંખરું માગશર કે પોસથી માંડીને તે મકરસંક્રાન્તિ સુધી સામાન્યતઃ ચગાવાય છે, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને નાતાલના દિવસો દરમ્યાન છોકરાંઓને રમ પડતી હોવાથી તેઓ આ દિવસોમાં ખૂબ કનકવા ચગાવે છે. સુરતમાં મકરસંક્રાન્તિ પૂર્વે માસ કે દોઢ માસથી ને એ મકરસંક્રાન્તિ પછી આવતી અમાસ સુધી—દસ પંદર દિવસ સુધી કનકવા ચગાવાય છે. મુંબઈમાં તો લગભગ શ્રાવણ માસથી તે ઉતરાણ પછી પણ એકાદ મહિના સુધી કનકવા ચગાવાય છે. મહારાષ્ટ્રમાં તો નવરાત્રિના દિવસોએ કનકવા ચગાવવાની મુખ્ય મોસમ છે એમ મરાઠી લેખાંચે પુસ્તક (પૃ. ૮૨)માં કહ્યું છે. પ્રસ્તુત પંક્તિ નીચે મુજબ છે :—

“ ગુજરાયેત હ્યાન્ના હંગામ માર્ગશીર્ષ વ પૌષાપાસૂન સુરુ હોઝન સંક્રાંતીપર્યંત બહુત્યેક અસતો. પરંતુ મહારાષ્ટ્રાંત પતંગ ઉડવિષ્યાચા મુખ્ય હંગામ દ્વટલા દ્વણજે નવરાત્રાચે દિવસાંત અસતો. ”

આ પુસ્તકના ૮૪મા પૃથ્થગત નીચેની પંક્તિઓ પણ અત્ર નોંધી લઇએ :—

“ હ્યા લેખાચા પ્રસાર ગુજરાથ વ ઉત્તરેકડીલ દેશાંત જાસ્ત આહે. ત્યાંચા પતંગ ઉડવિષ્યાચ્યા હંગામ ત્યા દેશાંત પૌષ મહિન્યા પાસૂન તોં વૈશાખ મહિન્યા પર્યંત અસતો. ”

કનકવાને અંગે શરતો—જેમ સુરતમાં કોઠ લડાવવાની શરતો અસલ બકાતી અને હજી પણ એ કેટલેક અંશે ચાલુ છે તેમ કનકવાને અંગે પણ શરતો થતી. જેમકે બે જણ શરતમાં ઉતરતાં. એક જણ બીજાને કહે કે હું અમુક સંખ્યામાં કનકવા દીવાસણી વડે ફાડી શકીશ અને જો તેમ ન કરી શકું તો એટલા કનકવાના પૈસા મારે ભરવા અને એ ફાડવા માટે લીધેલા તમામ કનકવા તમને આપી દેવાર. કેટલીક વાર સંખ્યા આરપાર નીકળી જવી જોઇએ એવી પણ શરત થતી. કોઇ કોઇ વાર સળીને બદલે બેઆની કે પૈસા વડે અમુક સંખ્યામાં કનકવા ફાડવા કે બે બેઆની કે પૈસા આરપાર પસાર થાય તેમ કરવું એવી શરત કરાતી. કેટલીક વાર કેવળ કનકવા જતા કરવા અને તેના પૈસા ભરવા ઉપરાંત અમુક સંખ્યામાં રીલો પણ જીતનારને આપી દેવાની શરત થતી. વિશેષમાં, મને એમ સ્ફુરે છે કે કનકવાની જકમાન છટકાવવા બાબત પણ શરતો કરાતી.

વેચનારની હરિકાઇ—કેટલાંક વર્ષો ઉપર સુરત શહેરમાં કનકવા અને માંજો બનાવી વેચનારા વચ્ચે હરિકાઇ થતી. દાખલા તરીકે બે વેચનારા માન દરવાજો જઈ કનકવો ચગાવતા

૧ ફાડવાની શરત કરાઈ હોય તો તે વખતે જે ચીજ વડે એવી શરત કરવામાં આવી હોય તે કનકવામાંથી આરપાર પસાર ન થાય તો ચાલે.

૨ ફાડવાની શરત કરનાર પોતાના ભાઈબંધ પાસે કનકવા પકડાવે જોથી તે એના કહ્યા મુજબ એ કનકવા એની સામે ધરી રાખે; કેમકે કનકવા ફાડી શકાય તે માટે એ કેમ પકડાયા છે તેના ઉપર પણ આધાર રહે છે. કેવળ ફાડનારની આવડત ઉપરજ આધાર રહેતો નથી.

૩ આ સળી બે જાતની હોઈ શકેઃ ધડીને અણીદાર બનાવાયેલી અને તેમ કર્યા વિનાની. જે જાતની સળી વાપરવાની શરતમાં હા પડાઈ હોય તે વપરાય.

૪ આ કમાન એક બાજુએ કે બીજા બાજુએ છટકાવવી એ વાત પહેલેથી નક્કી કરાતી.

અને માંહોમાંહે પેચ લેતા. એ પેચ બહો વખત ચાલતા, અને અંતમાં એક જણનો કનકવો કપાઈ જતો તે હારી ગયેલો ગણાતો. આવા પેચ જોવા સેંકડો માણસો હાજર રહેતા. જોનો કનકવો ન કપાયો હોય તેના કનકવા અને માંજ વખણાતા અને તેને સારો વકરો થતો.

ખાટુંવડું—લમને આગલે દિવસે છોકરાવાળાને ત્યાં જે નાત (જમણ) કરવામાં આવે છે તેને ‘ખાટુંવડું’ કહે છે. એવી રીતે મકરસંક્રાન્તિનો દિવસ લગ્નનો દિવસ ગણાતો હોવાથી એનો આગલો દિવસ ‘ખાટુંવડું’ કહેવાય છે. મોડામાં મોડા એ દિવસે કનકવાઓને કન્યાં બાંધી ઠાંસી જોવામાં આવે છે એટલે કે કનકવાને કન્યાં બાંધી તેને થોડેક દૂર સુધી દોર મૂકી ચગાવી જોવામાં આવે છે જેથી તે કલ્હાસર છે કે નહિ તે જણી શકાય અને જો એ કલ્હાસર ન માલમ પડે તો તેને તેમ બનાવી શકાય. આમ કરવાનું કારણ એ છે કે મકર-સંક્રાન્તિને દિવસે તો—લમને દિવસે તો એમ કનકવો ઉતારચડ કરવો પાલવે નહિ.

મકરસંક્રાન્તિને લગતું વાતાવરણ—મકરસંક્રાન્તિને દિવસે ખાસ કરીને સુરત શહેરમાં નાનાં નાનાં છોકરાં જ અગાસી ઉપર કનકવા ચગાવવા ચડતાં નથી, પરંતુ મોટી ઉમ્મરની કુમારિકાઓ અને વૃદ્ધો પણ એમાં ભાગ લે છે. આથી દરેક ઘરની અગાસીઓ નાનાં મોટાં બો પુરૂષોથી ચીકાર દેખાય છે. વળી આકાશમાં પણ રખૂમ કનકવા ચગતા જોવાય છે. કોઈ સામાનો કનકવો કાપે એટલે તે અને તેના મળતિયાઓ ‘કાઈ...પો’, ‘કા...દે’ છત્યાદિ અવાજો કરે છે. એવી રીતે કોઈના પેચ ચાલતા હોય અને તે બહુ નીચાણમાં જતા હોય ત્યારે અથવા તો કનકવો કપાઈને દોર પડતાં કોઈ એના ઉપર વાંસડો—ઝુડો મારી (જુઓ ચિત્ર પૃષ્ઠ ૩) કે ઝઝોલ મારી પકડે છે (જુઓ ચિત્ર પૃષ્ઠ ૫). એ સમયે ‘એ...દોરી છોડ’ વગેરે બૂમો સંભળાય છે. કોઈ કનકવો કપાઈને કોઈની અગાસી ઉપરથી કે આગળથી જતો હોય ત્યારે અથવા તો અન્યને બનાવવા માટે એ બાઈ ! બૂરી આવી, અડધિયું આવ્યું, ઝુડો મારો, ઝુડો મારો, પકડો, પકડો છત્યાદિ શોરબકાર સંભળાય છે. કોઈનો કૂમતેદાર કનકવો ફાટી જતાં ‘કૂમતેદાર કુ...સસ’ વગેરે બૂમ પડે છે. આ પ્રમાણે જુદી જુદી બૂમોથી ચોમેરનું વાતાવરણ આખો દિવસ ગાજતું રહે છે.

કનકવાને પૂછકું બાંધી ચગાવ્યો હોય અને પછી થોડીક વારે એ પૂછકું સરી પડે ત્યારે એ પડતું જોવામાં રમુજ પડે છે. વળી કોઈનું કન્નું તૂટી જાય ત્યારનો દેખાવ પણ આનંદ આપે છે. આ ઉપરાંત સુરત શહેરમાં તો વૃદ્ધો પણ કનકવા ચગાવે છે. એવામાં કોઈક વાર કોઈ વૃદ્ધના અન્ય સાથે પેચ જતા હોય ત્યારે એની ઢીલી ખોસેલી કાછડી અચાનક નીકળી જાય છે તો તેવે વખતે અન્ય પાસે એ કાછડી ખોસાવતા નજરે પડે છે. આ પણ એક રમુજનો પ્રસંગ ગણી શકાય.

૧ આ દિવસે મુંબઈના વરિષ્ઠ ન્યાયમંદિર (High Court) માં જહેર (?) તહેવાર પળાવનાર તરીકે પહેલ કરનાર આ સુરત શહેરના સ્વ. નાનાભાઈ હતા એમ કહેવાય છે.

૨ પહેલાના પ્રમાણમાં તો હવે કંઈ જ નથી. અત્યારે જેટલા કનકવા મકરસંક્રાન્તિને દિવસે ચગે છે એટલા વીસેક વર્ષ ઉપર નાતાલના દિવસોમાં ચગતા હતા. એની પૂર્વે તો એટલા બધા કનકવા ચગતા હતા કે મકરસંક્રાન્તિને દિવસે પકડેલા કનકવા સાચવી રાખ્યા હોય તો બીજા વર્ષે કામ લાગતા. મોટી અગાસી હોય તો આમથી તેમથી કેટલાયે કનકવા આવીને પડતા. કેટલાયે કનકવા ભરદોરીએ કપાઈને જતા પકડાતા. કોઈ કોઈ તો કનકવા ખૂબ પકડાયા હોય તો તે સાચવી રાખવા માટે પ્રત્યેક કનકવાની બંને બાજુની કમાન છટકાવી તેને ટૂંકા સરસી રાખી એની આસપાસ કનકવાનો કાગળ લપેટી સાચવી રાખતા.

૩ વાંસના ઉપર ઝાડુ કે ઝાંખરાં બાંધી આ તૈયાર કરાય છે, કેમકે એકલા વાંસ વડે દોરી પકડવી મુશ્કેલ પડે છે. આથી ઝાડુ કે ઝાંખરાં હોય તો દોરી એમાં ભેરવતાં તે સરી ન જાય.

૪ દોરીને એક છેડે કે બંને છેડે ઠીકડું વગેરે બાંધીને તૈયાર કરેલ લંઝરિયું.

કનકવા ઉપર ફાનસ—ઉતરણુને દિવસે કે એના આસપાસના કોઈ દિવસે કેટલાક લોકો ફાનસ ચગાવે છે. લગભગ અડધિયા જેવો વજનદાર અને શ્વેત શ્વેત કન્ટાવાળો કનકવો અને કેટલીક વાર એની નીચે પૂછકું બાંધી તદ્દન સ્થિર કરાયેલો એવો કનકવો ચગાવી પાંચી અડધી રીલ જેટલી દોરી મૂકી એ દોરી સાથે (જુઓ ચિત્ર પૃષ્ઠ) જેમાં મીણુખત્તી સળગતી રાખવામાં આવી હોય એવું એક ફાનસ બાંધવામાં આવે છે. એ બાંધ્યા પછી ધીરે ધીરે દોરી છોડવામાં આવે છે અને તેમ થતાં ફાનસ ઊંચે તેમ જ આવે જતું જાય છે. કોઈ કોઈ એક કરતાં વધારે ફાનસ પણ ચગાવે છે. તેમ કરનાર એક ફાનસ થોડેક દૂર જાય એટલે એ દોરી સાથે ખીણું ફાનસ બાંધે છે. વળી એ કેટલુંક દૂર જાય એટલે ત્રીજું ફાનસ બાંધે છે. આવી રીતે કોઈક તો સાત સાત ફાનસો પણ આવી રીતે એક સાથે ચગાવે છે.

ફાનસ ચગાવનાર ધણુખરું અંધારું થવા આવે ત્યારે અને તે પણ આસપાસ કનકવા ચગતા બંધ થાય અને હોય તો તે ઉતરી જાય પછી ફાનસ ચગાવે છે. આનું કારણ એ છે કે કનકવા ઉપર ફાનસ ચગાવ્યા બાદ કોઈ એની સાથે પેચ લેવા આવે તો પોતાનો કનકવો કપાઈ જવાનો ભય રહે છે. કોઈ ટીખણીએ પાછળથી કનકવો ચગાવ્યો હોય તો ફાનસવાળો કનકવાના ફાનસમાં મીણુખત્તી બળતી હોવાથી જો એ ટીખણીને આવડત હોય તો તે હાથ મારીને આ ફાનસવાળો કનકવો કાપી શકે, કેમકે એ કનકવાને ગોથ ખવડાવવી પરવડે નહિ તેમ જ એ તદ્દન સ્થિર હોવાથી અને બહુ દૂર ગયો હોવાથી તે સહેલાઈથી ગોથ ખાય પણ નહિ.

કનકવા પર કુગ્ગા, ઘંટ અને ખુરસી—જેમ કનકવા ઉપર ફાનસ બાંધવામાં આવે છે તેમ કેટલીક વાર એની સાથે કુગ્ગો કે ઘંટ પણ બાંધવામાં આવે છે અને પછી તે પણ દોરી મૂકતાં આકાશમાં ઊંચો જાય છે. આવી રીતે ખુરસીના આકારની પણ એક ચીજ કનકવો સાધારણુ ઊંચે ચગતાં તેને બાંધવામાં આવે છે.

સામાન્ય રીતે કનકવો દોરી કે માંજ ઉપર ચગાવાય છે, પરંતુ કુગ્ગા સાથે બાંધવા હોય ત્યારે કેટલાક તાર ઉપર કનકવો ચગાવે છે જેથી એની સાથે તારથી બાંધેલો કુગ્ગો કોઈ પેચ લગાવી કાપી ન જાય. કેટલીક વાર એ કુગ્ગા છૂટી જતાં કે છોડી મૂકતાં એ સડસડાટ ચાલ્યા જાય છે. એ જેવાની રમુજ પડે છે.

કોઈક એક મોટો કનકવો ચગાવી તેને થોડે થોડે અંતરે ખીજ નાના નાના કનકવા બાંધે છે અને પછી થોડીધણી દોરી મૂકી હાથ પરથી તોડી મૂકે છે. એ જેવાની પણ મજ પડે છે.

અટકચાળાં—આ દુનિયામાં કેટલાકને અટકચાળાં કરવામાં આનંદ આવે છે. એ સ્વભાવવાળા કેટલાક છોકરા હોય છે. કોઈનો કનકવો ચગતો હોય ત્યારે તેઓ તેના ઉપર ટાંકીને ગલેલ મારી તેને ફાડવા કોશીશ કરે છે. વળી કેટલીક વાર તેઓ દોરીને બંને છેડે ઠીકરું કે એવું કંઈ બાંધી એને ઉછાળી કોઈકના કનકવા ઉપર નાંખે છે. આવે વખતે કનકવો ચગાવનારે દોર મૂકીને અથવા તો સરસર કનકવો ઉતારીને એ કાપવું જોઈએ, નહિ તો કોઈક વાર એ બેવડું લંગર એનો કનકવો કાપી નાંખે.

એક જ અગાસીમાંથી એક કરતાં વધારે કનકવા ચગતા હોય ત્યારે એમાં કોઈ અટકચાળો હોય તો તે પોતાનો કનકવો એવી રીતે ચગાવવા માંડે કે અન્યના ચગેલા કનકવામાં ભેરવાય અને પછી એને પણ પોતાનો કનકવો ઉતારવો પડે. કોઈ વાર કોઈની સાથે એ અગાસીમાંથી

ચગાવનારના સરસ પેચ જતા હોય ત્યારે એ જ અગાસીમાંથી જે કોષ અટક્યાનાનો કનકવો ચગતો હોય તો તે પોતાનો કનકવો હાથે કરીને અન્ય ચગાવનારના હાથ પરથી પેચ લઇ એના કનકવામાં પોતાનો ભેરવે છે અને આમ કરી અન્યને સંકડામણમાં નાંખે છે.

નિયમો—સામાના કનકવા ને દોરી પકડવા એ અનીતિનું કાર્ય છે. એ અનીતિને પણ કંઈક મર્યાદા રહે તે માટે અમુક નિયમો પ્રવર્તે છે. જેમકે (૧) એક જ મહોલ્લાવાળાનો કનકવો કપાતાં એની દોરી એ મહોલ્લામાંના અન્ય જનથી પકડાય નહિ. (૨) કનકવો કોષ સ્થળે ભેરવાયો હોય અને તે કાઢી આપી શકાય તેમ હોય તો એક જ મહોલ્લામાં રહેનારા પરસ્પર તેમ કરે. (૩) કોષ એક અગાસીમાંથી, કપાયેલો કનકવો કે તેની દોરી પકડાય ત્યાર પછી આસપાસની અગાસીમાંથી એ પકડી શકાય તેમ હોય તો પણ પકડાય નહિ. આ નિયમનો ભંગ થવાની તૈયારી જણાતાં ‘એ હાથ પર છે’ એમ પહેલો પકડનાર ખૂમ પાડે છે, અને તેમ થતાં, જે અન્યે એ પકડેલ હોય તો તે મોટે ભાગે છોડી દે છે. મહોલ્લામાં ઝુંડા લઇને જે બહારના છોકરાઓ કનકવાની મોસમમાં ફરે છે તેઓ તો પરસ્પર આ નિયમને જવલ્લે અનુસરે છે. એથી તો કનકવો કપાઇને આવતાં પડાપડી ને લડાલડી થાય છે અને ભાગ્યે જ કોષના હાથમાં એ આપો નય છે અને દોરનું પણ તેમ જ બને છે. તેમ છતાં મહોલ્લામાં આવા રખડતા છોકરાઓમાંથી જે કનકવા પકડી શક્યા હોય તેઓ પછી જૂજ કિંમતે એ વેચે છે.

સામાના કનકવા અને દોરી પકડવાની રીત—ખરી રીતે જેકે સામાની દોરી કે તેનો કનકવો આપણાથી લઈ જ ન લેવાય તેમ છતાં આ નિયમને નહિ અનુસરનારા જેવાય છે. એમાંના કેટલાક કપાઇ ગયેલા કનકવા કે એની દોરી પકડવા માટે વાંસ ઉપર ઝાંખરાં આંધી તે તૈયાર રાખે છે (જુઓ ચિત્ર ૫૩) તો કેટલાક લંગર-ઝોલ તૈયાર રાખે છે (જુઓ ચિત્ર ૫૫). કેટલાક તો નીચાણમાં પેચ જતા હોય ત્યારે અથવા એમ ને એમ જ કોષનો કનકવો લટકી પડ્યો હોય ત્યારે પણ ઉપર દર્શાવાયેલી બે રીતમાંથી ગમે તેનો ઉપયોગ કરતાં ખંચાતા નથી. પોતાની અગાસીમાંથી જ કનકવા પકડાય તો પકડવા એમ નહિ, પરંતુ આસપાસની અગાસી કે છાપરા ઉપરથી પણ પકડી શકાય તો તેમ કરવા કેટલાક લલચાય છે (જુઓ ચિત્ર ૫૪). આ લાલચનું કેટલીક વાર ભયંકર ફળ ભોગવવું પડે છે. કોષ કોષ વાર છાપરા ઉપરથી ગમડી પડવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. વાસ્તે આ રીત બંધ કરવા જેવી છે અને એનો દાખલો ખેસાડવો હોય તો મોટરોંએ અયોગ્ય વર્તનથી બચવું જોઈએ અને આદર્શ વર્તન રાખવું જોઈએ.

કનકવા પકડવાની ઉપર મુજબની રીત ઉપરાંત કપાઇને જતાં કનકવાને પોતાના કનકવા વડે વીંટળાવી લેવો એ પણ કનકવા પકડવાનો એક પ્રકાર છે. પારકાનો ચગતો કનકવો પકડવાથી કે નીચાણમાં પેચ જતા હોય ત્યારે એ પકડવાથી કેટલીક વાર તકરાર થાય છે—ગરમાગરમ બોલાચાલી થાય છે—ગાળંગાળી થાય છે.^૧ વળી એ કેટલીક વાર એવું ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે કે સામસામા છૂટે હાથે નળિયાં ફેંકાય છે^૨ (જુઓ ચિત્ર ૫૬) અને એથી ઇતર જનોને પણ કોષક વાર એના ભોગ થવું પડે છે.

૧ આ સંબંધમાં રા. દલેકૃત અમે બધાં (પૃ. ૧૧૬) માં નીચે મુજબ ઉલ્લેખ જેવાય છે—

“હુરામખોર, કમખખત, પતંગ નહિ મળતા હોય તો બીખ માગો બીખ, સાલો ઝોલ મારનાર કોણ ? હમણાં બતાવી દઉં છું.”

૨ કેટલાક આવું થશે એમ ચોક્કસપણે માનતા હોઈ છાપરું ચળાવે ત્યારે બાંગેલાં નળિયાં સંધરી રાખે છે. પછી આ ઉતરણની મોસમમાં એ બાંગેલાં નળિયાં અને દંટોડાં તેમ જ ટેફાનો ટાપલો

કાષ્ઠનો કનકવો કપાષ જતાં જો એની દોર પકડનાર સાવધ ન રહે તો કેટલીક વાર આંગળાં ચીરાઇ જાય છે, કેમકે જેની જેની દોર પકડવામાં આવે તેમાંથી કાષ્ઠક પકડનારનાં આંગળાં કાપવાના ઇરાદાથી એક બે વાર થોડી ઢીલ મૂકે છે. એટલે દોર પકડનાર તે ખેંચવાના લોભમાં પડે છે. એવે વખતે પેલો આચિંતો આવકો મારે છે અને તેમ થતાં દોર પકડનારનાં આંગળાંને મોટે ભાગે ઇજા થાય છે.

વાસી ઉતરણુ, ગોરવ, ઉઠમણુ અને વરસી—જેમ સુરત શહેરમાં મકરસંક્રાન્તિનો આગલો દિવસ ‘ખાટુંવડુ’ કહેવાય છે અને મકરસંક્રાન્તિનો દિવસ ‘લગ્ન’ કહેવાય છે—એ ઉતરણુનો દિવસ ગણાય છે તેમ એના પછીનો દિવસ ‘વાસી ઉતરણુ’ તરીકે સંમોધાય છે. મકરસંક્રાન્તિ અને ત્યાર બાદ આવતી અમાસની વચ્ચે જો એક કે એથી વધારે રવિવાર આવતા હોય તો એ રવિવારે કેટલાક લોકો રાંદેરને સામે કાંઠે આવેલા ગેળનસા જઈને કનકવા ચગાવે છે. વળી મકરસંક્રાન્તિ પછી જે અમાસ આવે છે તે દિવસે સુરત શહેરમાં ઘણા લોકો સ્ટેશન નજીક આવેલા ધોળીગટ્ટે જઈ કનકવા ચગાવે છે અને ત્યાં અરરપરસ પેચ લે છે. અંતમાં જે કંઈ કનકવા રહે તે ચગાવી હાથ પરથી તોડી મૂકે છે. આ પ્રમાણેની કનકવાને લગતી પ્રવૃત્તિને ‘કનકવાની ગોરવ’, ‘ઉઠમણુ’ કે કનકવાની ‘વરસી’ કહે છે.

સુરતમાં હિંદુસ્તાની કનકવા—એમ કહેવાય છે કે હુરખખસ જેપુરવાળાએ અને ખુલાખી પહેલવાને આ શહેરમાં જયપુર, દિલ્હી વગેરે સ્થળના હિંદુસ્તાની કનકવા દાખલ કર્યા.

સુરતનો શોખ—ગુજરાતમાં—બહુ આખા મુંબઈ ઇલાકામાં કનકવા ચગાવવામાં સુરતના જેવો શોખ અન્યત્ર જોવાતો નથી. અહીં તો કિશોર વયની કુમારિકાઓ અને વૃદ્ધો પણ કનકવા ચગાવે છે. વળી એની પાછળ કેટલાક તો દર વરસે વીસથી પચ્ચીસ રૂપિયા ખર્ચે છે અને એ શોખ પૂરો પાડવા માટે જ્યાં નોકરી કરતા હોય ત્યાંથી ઉતરણુના બે ત્રણ દિવસ આગળ અને બે ત્રણ દિવસ પાછળ રજા મેળવે છે—નોકરી પર જતા નથી.

અહીં જે જાતજાતના કનકવા ચગે છે તેમાંના એકનું નામ ‘સુરતી’ છે એ ઉપરથી, અહીં કનકવા ચગાવવા માટે જ અગાસી ઉપર નાની અગાસી કે ધાખા જેવું રખાય છે એ ઉપરથી તેમ જ ‘આઠ વાર ને નવ તહેવાર’ એ કહેવતને ચરિતાર્થ કરનાર આ શહેરમાં ત્રણ ત્રણ ઉતરણુ ઉજવાય છે તે ઉપરથી સુરતના શોખનું અનુમાન થઈ શકે છે. વિશેષમાં એમ માનવાનું કારણ મળે છે કે સુરતની અસર મુંબઈ, અમદાવાદ વગેરે સ્થળોમાં થયેલી છે, કેમકે પહેલાં ત્યાં અત્યારના જેટલા કનકવા ચગતા ન હતા.

એમ કહેવાય છે કે હાલના અહાંના બક્ષીજીના દાદાને ત્યાં નાતાલમાં આગા લોકો આવતા અને તેઓ રેશમની દોરીના માંગ ઉપર કનકવા ચગાવતા. કહે છે કે છેક દરિયામહેલમાંથી ચગેલો કનકવો મોટા મંદિરમાંથી ચગેલા કનકવા સાથે પેચ લેવા આવતો.

इति श्रीपतङ्गपुराणे मकरसङ्क्रान्तिपर्वाराधनसञ्ज्ञकः षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ।

અગાસીના એક ખૂણામાં કે છાજલીમાં મૂકાવી રાખે છે. પછી ભલભલાં નિશાનખાજને પણ છક કરે તેવી રીતે નળિયાં મારે છે. સાથે સાથે ‘જનથી મારો સાલાને, હુરામખોરો એમના મનમાં સમજે છે શું ? માથાં ચીરી નાંખો’ ઇત્યાદિ અવાજોથી વાતાવરણુ ગળવી મૂકે છે.

૧ હવે સુરતી કનકવામાં સફેદ કનકવા મળતા નથી. વળી ચાર આંખદાર કે ચાર પાનદાર કનકવો પણ જણાતો નથી.

અધ્યાય ૭

પ્રકીર્ણક

કનકવાની ઉત્પત્તિ—કનકવાની ઉત્પત્તિ શાને આભારી છે તે ચોક્કસપણે જાણવામાં નથી. એમ મનાય છે કે એની પાછળ ધાર્મિક દષ્ટિ રહેલી છે. આના સમર્થનમાં એમ કહી શકાય કે ન્યુઝીલૅન્ડના મેઓરી (Maori)ને મન તો હતું એ કનકવા ચગાવવા એ ધાર્મિક ક્રિયા છે અને તેથી તો એ સમયે એક ગીત (kite-song) પણ ગવાય છે.

કોરિયાની પ્રજા (Korean)નું માનવું એ છે કે કોષ એક સરદારે કનકવા પર ફાનસ ચગાવી પોતાના સૈનિકોને પ્રોત્સાહિત કર્યા હતા, કેમકે એ સૈનિકો તો ઝૂને જોઈને જૂલથી એમ સમજ્યા હતા કે એ કોષ નવો તારો છે અને એ દિવ્ય સહાયની નિશાની છે.

આપણા આ ભારતવર્ષમાં કનકવા કોણે, ક્યારે અને કેમ દાખલ કર્યા તે જાણવું બાકી રહે છે. એમ કહેવાય છે કે દિલ્હીમાં લુકમાન હકીમે માંદા માણસનું મન અન્યત્ર પરોવવા માટે કનકવો બનાવી ચગાવ્યો.

કનકવાની પ્રાચીનતા—એમ કહેવાય છે કે ટેરેન્ટમ (Tarentum)ના આર્ચિટસ (Archytas) દ્વારા ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં કનકવા શોધી કઢાયા, પરંતુ એ પૂર્વે ધણા ધણા પ્રાચીન સમયથી એશિયાની પ્રજાઓમાં અને ન્યુઝીલૅન્ડના મેઓરી જેવી અસંસ્કારી જાતોમાં કનકવા ચગાવવાની પ્રવૃત્તિ હતી.

રાષ્ટ્રીય રમતગમત—કોરિયા, ચીન અને જપાનના લોકોમાં તેમ જ ટાંકિંગ, આનામ ને મલયના લોકોમાં કનકવા ચગાવવાની પ્રવૃત્તિ એ રાષ્ટ્રીય રમતગમત છે, કિન્તુ યુરોપમાં એ એટલી લોકપ્રિય નથી.

કનકવાની ઉજવણી—જેમ ગુજરાતમાં મકરસંક્રાન્તિનો દિવસ ને મારવાડમાં અક્ષય-તૃતીયાનો દિવસ પતંગદિન ગણાય છે તેમ ચીનમાં પ્રત્યેક વર્ષના નવમા મહિનાનો નવમો દિવસ પતંગદિન (kites' day) તરીકે ઉજવાય છે. એ દિવસે દરેક પરિસ્થિતિના છોકરાઓ અને પુરુષો કનકવા ચગાવે છે. વિશેષમાં કોરિયા, જપાન, ચીન અને પૂર્વ એશિયામાં વેપારીઓ પણ ઘરાકની રાહ જોવાની હોય તેવે ફાજલ સમયે કનકવા ચગાવે છે.

અન્ય દેશોના વિવિધ જાતના કનકવા—ચીન અને જપાનમાં અનેક જાતનાં પક્ષીઓ, 'dragon, પશુઓ ને માછલાંના આકારના કનકવા ચગાવાય છે. મલયમાં પણ ઘણી જાતના કનકવા છે, પણ તે બધા પૂછડા વગરના હોય એમ tailless શબ્દ ઉપરથી હું અનુમાન કરું છું. ઇ. સ. ૧૮૯૩માં જોહોર (Johore)ના સુલતાને ચિકાગોમાં પંદર જાતના કનકવા મોકલ્યા હતા.

એશિયાના કોષ એક ભાગમાં, જેમાંથી અવાજ નીકળે છે એવા (musical) કનકવા ચગાવાય છે. ત્યાંના અગ્ર જનો એમ માને છે કે પોતાના ઘર ઉપર રાત્રે આવા કનકવા ચગતા રાખ્યા હોય તો નિશાચરો નાસી જાય.

પ્રયોજન-ઉપયોગ—હિંદી-શબ્દસાગર (પૃ. ૧૯૫૬)માં કહ્યું છે કે “ભારતવર્ષ મેં કેવલ

૧ જર્મન ભાષામાં આવે “trotche” કહે છે અને એ પક્ષીના નામ ઉપરથી કનકવાને અંગ્રેજીમાં ‘kite’ કહેતા હોય એમ લાગે છે.

મનોરંજન કે લિયે પતંગ ડડાયા જાતા હૈ । પરંતુ પાશ્ચાત્ય દેશો મેં હસકા કુછ વ્યાવહારિક ઉપયોગ મી ક્રિયા જાને લગા હૈ । ”^૧

આ સંબંધમાં એ ઉમેરીશ કે યુદ્ધમાં વાવટા, ફાનસ વગેરે ઊંચકવા માટે કનકવો ચગાવાય છે. કેટલીક વાર માણસને ઊંચકવા માટે બંગરેલા વાયુયાન (captive balloon) નો ઉપયોગ ન કરતાં કનકવાનો ઉપયોગ કરાય છે. એ માટે ઇ. સ. ૧૮૯૪માં ૩૬ ફૂટ જેટલો ઊંચો કનકવો ચગાવાયો હતો. પાછળથી આવા મોટા કનકવાને બદલે નાના નાના છએક કનકવા ચગાવાયા હતા. વળી વાયુની ગતિ, દિશા ઇત્યાદિની માહિતી મેળવવા માટે—meteorological use માટે પણ કનકવા ચગાવાય છે. આ ઉપરાંત કનકવો ચગાવવાથી વીજળીના સંબંધમાં બેન્જામિન ફ્રેન્કલિને એક શોધ કરી હતી તેની પણ અત્ર નોંધ લેવી દુરસ્ત મમજન્ય છે. આ સંબંધમાં A School Course in Science (pp. 245-246) માં એના કર્તા રા. ફ્રેન્કલિન અને રા. મહેતા નીચે મુજબ નિર્દેશ કરે છે:—

“ Benjamin Franklin proved, by an interesting experiment, that an electric charge was present in the clouds. He provided a kite with a pointed metal wire at the top and let it fly up in the sky when a thunderstorm was approaching. To the lower end of the thread he fastened an iron key and to the key he tied a silk thread to hold it, so that the key would be insulated from him. When it rained, the key gave out sparks when the hand was brought very near it, showing there by, that the wet thread conducted an electric charge from the clouds. By this experiment Franklin proved that electricity was present in the clouds and that lightning was caused by electric discharges between two clouds or from a cloud to earth. ”

કનકવાનો જાહેરાત માટે ઉપયોગ—કનકવાના જે વિવિધ ઉપયોગો છે તેમાંના એક પોતાના ધંધા વગેરેની જાહેરાત કરવી એ છે. તેમ કરવા ઇચ્છનાર પોતાના કનકવા ઉપર ટૂંકમાં જાહેરખબર લખી તેને ચગાવી હાથ પરથી તોડી મૂકે છે, કેમકે કનકવા ઉપર લખેલી જાહેરખબર કંઈ મોટા અને ઊંચે ઉડાવેલા કુગ્ગા ઉપરની જાહેરખબરની પેઠે દૂરથી વાંચી શકાય તેવો સંભવ નથી. આથી કનકવો તોડી મૂકતાં તે જેને મળે છે તે એ જાહેરખબરથી વાંકેફગાર બને છે, અને વખતે અન્યને પણ તે એ સંબંધી જાણ કરે છે.

કનકવાની ઊંચાઈ—કનકવો કેટલો ઊંચો ચગી શકે તેનો મુખ્ય આધાર કનકવાની રચના અને દોરીના પ્રમાણ ઉપર રહેલો છે. આ સંબંધમાં સચિત્ર મરાઠી લેખકો પુસ્તકના ૮૩મા પૃષ્ઠમાં નીચે મુજબ સૂચવાયું છે:—

૧ કેટલાક પોતાના ખેતરની પ્રતિકૃતિ (photograph) લેવા માટે કનકવો ચગાવે છે જુઓ પૃ. ૮. આ સંબંધમાં એટલું ઉમેરીશ કે છબી પાડવાના યંત્ર (camera) સાથે કનકવા ચગાવાય છે.

૨ વાયુની ગતિ વગેરે નક્કી કરવા માટે ચગાવાયેલા એક કનકવાની ઊંચાઈ (altitude) ચાર માઈલ જેટલી અને એને માટે વપરાયેલા તાર (wire)ની લંબાઈ નવેક માઈલ જેટલી હતી.

૩ આના વિશિષ્ટ વર્ણન માટે જુઓ The Encyclopedia Britannica (૧૪મી આવૃત્તિ)ના ૧૩મા પુસ્તક (volume)નું ૪૨૧મું પૃષ્ઠ.

૪ આ શોધ ઇ. સ. ૧૭૫૨માં થઈ હતી અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ એ સૌથી પ્રથમ ગણાય છે.

“પતંગ ફાગવું ઉંચ ઉઠવિષ્ણુની ઇચ્છા અસત્યાસ એક પતંગ જિતકા ઉંચ જાણે શક્ય અસેલ, તિતકા ઉંચ ગેલા કી, ત્યાચ્યા દોરીચેં સ્વાલચેં ટોક દુસ-યા એકા પતંગાચ્યા વરચ્યા બાજુસ બાંધાવેં, વ ત્યાસ દુસરી દોરી બાંધૂન તો વર ઉડવાવા; મ્હણજે હ્યા દુસ-યા પતંગાચ્યા મદતીનેં પહિલા પતંગ જાસ્ત ઉંચ જાઈલ.”

આનું તાત્પર્ય એ છે કે જેને કનકવો ખૂબ ઊંચે ચગાવવાની ઇચ્છા હોય તેણે કનકવો જેટલો ઊંચો જઈ શકે એટલો તે જાય ત્યાર બાદ તેની દોરીનો નીચલો છેડો એક ખીજા કનકવાની ઉપલી બાજુએ બાંધવો અને તેને ખીજી દોરી બાંધી તે ચગાવવો એટલે આ ખીજા કનકવાની મદદથી પડેલો કનકવો વધારે ઊંચે જશે.

કનકવાનો વેગ—કનકવાનો વેગ કેટલો હોય એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કનકવાના પ્રકાર ઉપર આધાર રાખે છે. સચિત્ર મરાઠી લેખાંચે પુસ્તક નં. ૮૪ માં પૃષ્ઠમાં નિર્દેશાયું છે કે છ ફૂટ લાંબા કનકવાનો સરાસરી વેગ ગાડીને જેડેલા એક ધોડાના વેગ જેટલો હોય છે.

કનકવા ચગાવવાથી થતા લાભ—લગભગ દરેક પ્રવૃત્તિમાં ઓછેવત્તે અંશે લાભ અને હાનિ રહેલ છે તેમ કનકવાની બાબતમાં પણ જણાય છે. કનકવા ચગાવવાથી શા લાભ થાય છે એનો ઉત્તર એમ આપી શકાય કે બે ઘડી એ મોજનું—આનંદનું સાધન બને છે. વળી કેટલાક એમ કહે છે કે એથી આંખ સુધરે છે. વળી કેટલાકનું કહેવું એમ છે કે અગાસી જેવા સ્થળમાંથી ચગાવનારના શરીર ઉપર સૂર્યનાં કિરણો પડે છે તેમ જ એને ઊંચેની ચોકૂખી હવા મળે છે એ એની તંદુરસ્તીને પોષે છે.

કનકવા ચગાવવાથી થતી હાનિ—કેટલાકના મત મુજબ કનકવા ચગાવવાથી આંખ બગડે છે, કેમકે એકસરખું કનકવા સામું જોયા કરવાથી આંખને ત્રાસ પડે છે. વળી માંજવાળી દોરી વાપરતાં કેટલીક વાર આંગળાં કપાય છે અને ટાઢમાં તો એ બહુ સાલે છે. વિશેષમાં કનકવો ચગતો હોય ત્યારે કબૂતર વગેરે પંખીની પાંખ કોણ વાર તેની દોરીમાં ભરાઈ જાય છે અને એ દોરી કાચ પાયેલી હોય અને પાંખ એમાંથી ઝટ ન નીકળી શકે તો એ પાંખ પર કાપા પડી જાય છે, એમાંથી લોહી નીકળે છે અને એવામાં જો કનકવો ઉતારવામાં આવે કે દોર મૂકી એને વધારે ચગાવવામાં આવે તો સંપૂર્ણ પાંખ કપાઈ જવાનો અને અંતમાં પંખીનો જન જવા સુધીનો દારુણ અને દુઃખદાયક પ્રસંગ ઝિભો થાય છે. આવે વખતે દોરી હાથ પરથી તોડી નાંખાય તો એ પંખી કદાચ બચે.

જેમ શ્રેયસ્કારી વસ્તુના સેવન સિવાયનું કોઈ પણ વ્યસન હાનિકર્તા બને છે તેમ કનકવાનો પણ વધારે પડતો નાદ વખતની બરબાદી કરવા ઉપરાંત કંઠગણિયતને નોતરે છે. “કનકવો માગે દોરી અને ચગાવનાર માગે બીખ” એ કહેવત પણ આ હકીકતને ચરિતાર્થ કરે છે.

કનકવો ચગાવવા માટે કે તે પકડવા માટે તડકે ને તડકે વધુ વખત રહેવામાં આવે તો કાળા પડી જવાય છે અને લોહી બહુ ઉકળી આવે છે એ પણ આ કનકવાનો વધારે પડતો નાદ રાખનારને હાનિરૂપ છે એમ કહી શકાય. વળી પવન નહિ જેવો હોય ત્યારે કુમકા મારી મારીને ચગાવવા જતાં હાથ દુખે છે. આ ઉપરાંત હાપરે કૂદનારના હાથે નળિયાં ને કેટલીક વાર પોતાનાં હાડકાં ભાંગે છે. કોઈ વાર ગાળંગાળી ને મારામારી જેવી કદંગી સ્થિતિ ઝિભી થાય છે.

કનકવાને લગતું ગુજરાતી સાહિત્ય—

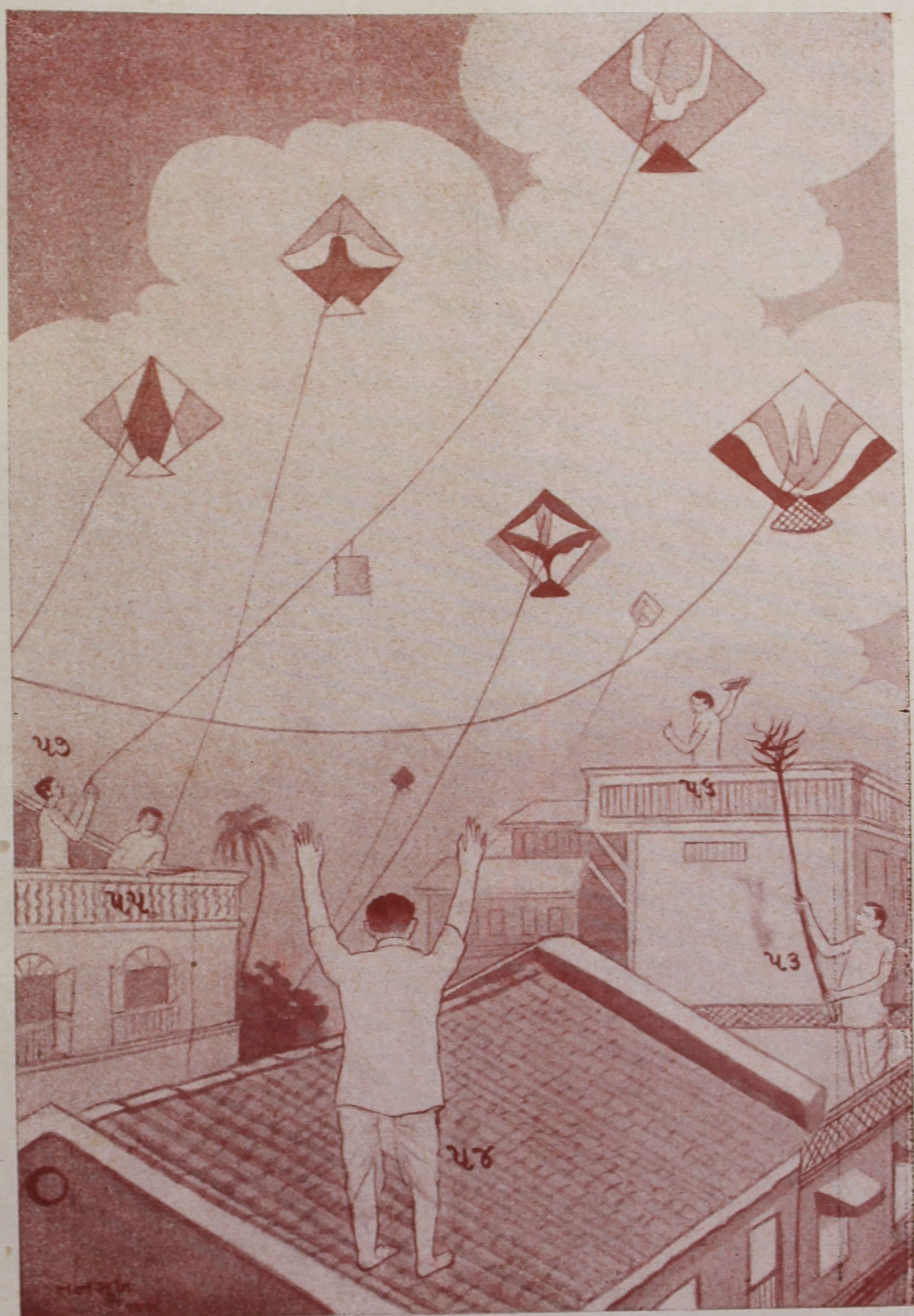
સ્વ. કવિ વિજયારાસંકર કેશવરામ ત્રિવેદીએ વિજયવાણી રચેલી છે તેમાં કનકવા વિષે નીચે મુજબ કવિતા છે :—

“ સંકાંતની સહવારે આકાશમાં ચગતા કનકવા

(રાલાણત)

સંકાંતે સંગ્રામ, દેખું આ શો આકાશે; રણક્ષેત્ર આકાશ, કેવું ગંભીર પ્રકાશે ?
 ઉડી પ્રભાતે તુરત, અગાસીમાં જઈ જોતાં; સમય અને રણભુએ, દાખવ્યો મુજને બો ત્હાં.
 રૂપેરી જોદ્ધો વીર, રહ્યો શો ગગને ઝૂમી; ગંભીર થાક્યો દિસે, નિશા આખીએ ધૂમી.
 ઓ જાંખા રણહદે, છાપરાં પર વળિ જોશે; દિસે પસરતા ધૂમ્ર, કુટ્ટી તોપો શં હોશે ?
 આસપાસ જે ઝાડી, દાખવે રણની સીમા; પૂર્વ તરફ કંઈ ભાસ, દિસે દીગંત લિટીમાં.
 ઓ સૂર્યોદય થયો, રંગ આ પ્રભાત કેવું ! ઉઘમ ઉઘમ દિસે, ટાણું સંકાંત જ કેવું !
 શી ગૂલાબિ સહવાર, ગગનરંગ કેવો ભાસે ! કુમળી આછી ટહાડ, કેવું સહુ હાસે ?
 ખાય પિયે બલ્લિકણી, જન સહુ ખુશિમાં આજે; ધુમ્ર પીગળી સ્વચ્છ, બપોરું નભ કેવું રાજે ?
 સુનેરિ જોદ્ધો કીર્ણ, ત્વરાથી ફેંકિ શું આવે ! પવિત્ર સંધું દિસે, કો ન ખુશિ સમયે આવે ?
 દૈવી જોદ્ધો એહ, ઠાવકો થઈને જોએ; રણે લડતા વીર, અવર જોદ્ધા જે સહોએ.
 જોદ્ધા ઝાઝા અહીં, જીત-આશે આચડતા; યોગ્ય જોઈને એક-બિગ્નસું ખૂબ જ લડતા.
 ઓ આ દીસે શસ્ત્ર, સર્વને બાંધ્યાં વાંસે; પણ વાયુરૂપ તેથિ, અશ્વ હસ્તી ના ભાસે !
 આગળવાળો લડે, પાછલાસૂં ફટાઈ; અંતરિક્ષમાં અજગ, ચાલતી એમ લડાઈ !
 કો ગગને ખુબ ધુમે, છાપ-હેબક કો ખાતો; લડું લડું કરિ કોક, હારિ હિંમત ધર જાતો !
 સર્વ વસ્તુનો નાશ, નાશથી ડરવું શં રે ? બંધક થવું નિસ્તેજ, એથિ કાં પડવું ન શરે ?
 ધન્ય ધન્ય આ લડે વિનાં શિરનું ? ધડ કેવું ? ધુમતૂં કરતૂં કતલ, મસ્તિમાં ગાંડું શરૂ.
 છટકિ ભૂજ તુટિ પણ, કપાતાં માથાં લડતાં; ફરફર પવને સુકષ્મ, આવિ પૃથ્વી પર પડતાં.
 જોતાં જોતાં માંદા, ઘણાં મસ્તક અહિં તુટતાં; પડે શસ્ત્ર પોશાક, પૃથ્વી પર જન તે લુંટતાં.
 નથી મુખી કે સૈન્ય, જણાતાં જૂઠાં કાંઈ; સરખે સરખા દિસે, દંડયુદ્ધ કરતાં અહાં.
 ઓ આ બે લડવીર, દંડયુદ્ધ કરતા શૂરા; બાણાસુર બાવટે, હમેલે લહું હરિ પૂરા.
 વિચિત્ર દિસતો અસુર, લડે શં ગર્વ ધરીને ? સાંધા શરિર ઘણુક, હસ્ત જ્યમ રહ્યા ફરીને !
 કૃષ્ણ-ચક્ર ખુબ ફરે, શબ્દ મુખ ફરરર કરતૂં ! લોટતું કાપતું હસ્ત, અહંપણું અરિનું હરતૂં !
 શં ચાલ્યું છે યુદ્ધ, સમય લાગે આ કેવો ! સ્થળ કેવું, શા દિસે, સ્તબ્ધ દાનવ ને દેવો !
 ઓ આ આબરું પતંગ, જેમ બાણાસુરની મા !! છુટી ગયા બે વીર, હશે એથી શં બહીના ?
 ના ના, કૃષ્ણ મુક્યો, અસુર લાજે બહેવણી ! લાજે કયમ નવ દેખિ, નગન વણુમરણ વનની ?
 ઝૂલે ઝાંડિ યશ-હાર, જય આ કો અસમાને; કૃષ્ણ-શીર પર થઈ, વીર ચંમર રૂપ જાણે !!
 ઓ આ કેવી લાલ, ચમકતી કરતી ચાળા; ઉર રૂપેરિ શા કળસ, પાન ચમચક છે કાળાં !

૧ “ મરણિયો-મરવાને તૈયાર થયેલો માથાં વગરનો એવો (લડવૈયો); અથવા, માથે ચિરકો બેઠેલો એવો (કનકવા)”—વિજયવાણી (પૃ. ૩૨૬)

All rights reserved.]

[H. R. Kapadia.

પણુ આ જાનુદાર, પેચ કરવા આરે છે; કુન્નું સ્યામ, સિરું કાક, ગોથ કેવી મારે છે ? ! મરોડિ ગઘ મેમુંદી, માન શું ધરતી બાસે ? ! પણુ વળિ ધીમે રહી, આવી કેવી આ પાસે ? થયા પેચ પણુ ભુંડો-પઓ વચમાં ત્રીજો આ; પણુ દેતાં તો દુઃખ, થયો પોતે પૂરો આ ! હોય ચાલતા પેચ, પડે વચમાં ત્રીજો જે, દધ ખીજાંને દુઃખ, ખમે પોતે મુખો તો ! ખેન જાણિ એ ગયું, રહેન કરતાં ખુખ લોરે; વચમાં વચમાં નમી, મેમુંદી દિપતી કાટે ! રામરોટલો થયો, ગયા કંના ગંકાધ; એ સૂતાં એ ઉઠ્યાં, અહા કેવી સરસાધ ! ! સરકી ચાલે કેવિ, લોટતાં કેવાં હોસે; છુટી ગયાં એ પેચ, ધુમે ગગને શાં જોસે ? એ આ આવી કેવિ, કનકવી હુમકી ખાતી; પુંછૂં કેવું ઉડે, ગેલ કરિ શી શરમાતી ! પણુ આ ખળ કો દિસે, કાળિને એંચી જતો; પણુ છટકી ગઘ કાંપ, દિસે હાવાં પસ્તાતો. ધરમડાંડિયો જાય, અહા ધારો શો જૂનો; શો દીસે છે રસિક, ખેત એ પણુ હિંદૂનો ! રૂપકમાં કહિ વાત, જનો સહુ શિક્ષા લેજે; હંસ પડે ગ્રહિ સાર, તજી દુર્ગુણ સહુ દેજો. અહા જેવું બિતર, ખહાર તેવું નવ નિકળે; એ ભાપાનો દોષ, કે હું અધુરો કાવ્યખજો. ધન્ય દિવશ સંકાંત, ધન્ય આતુરતા મહારી; હર્ષ થકી સંગ્રામ, જોઈ હજિ ધારી ધારી ! જોઈ એમ એ ગગન, લગન લાગી રહે રોજે; કહે વિજય હું મગન, તકની એવી મોજે ! !”

—વિજયવાણી (પૃ. ૩૨૪-૩૩૧)

“કાહુ ખિરલાખાની સુનત ચોંક ઉઠે, આહા કેસી ફિર ખિદાનંદ લગન લગત હૈં; ખિજય ભવન ન્યારે ન્યારે મત પવનસોં, કવન પતંગ ગડે જોશપેં ઉડત હૈં.”

—વિજયવાણીની વિ. સં. ૧૯૩૬ની પ્રસ્તાવના (પૃ. ૭).

કનકવાનાં ગીત (જોડકણાં)—કનકવાને પરણાવતી વેળા તેમ જ એનું વરસી વાળતી વેળા જે કેટલાંક ગીત-જોડકણાં મુરત તરફ ખોલાય છે એ હું અત્ર જતાં કરું છું.

જૂનું નર્મગદ્ય (પુસ્તક ૧લું, ખીજી આવૃત્તિ, ઇ. સ. ૧૯૧૨)નાં પૃ. ૪૧૫-૪૧૬માં પણુ કનકવા વિષે ઉલ્લેખ છે. એ પણુ આપણે જોઈ લઈએ :—

“શેરના કાગળના કનકવા

છોકરા રે, તમારે મઝા છે-શેરનાં કાગળિયાંના કનકવા જતાવી ચગાવવાનું ડીક થશે. એ કનકવા ચગશે તારે તેમાં શીનાનસો અને જોડા દેખાશે અને પછી એકદમ ગોથ ખવાડી તમારા મોટરાઓને ખતાવજો કે, તમારી શીનાનસો અને જોડા આમ જ હવામાં ચડી ચળકી હશે. ને આમ જ પાછી નીચે પડી મુઈગધયો હશે અને પછી ‘આનું કરનાર તો આમ ગયું’ ને અંડળગંડળ હાથમાં રહ્યું’ એમ ખોતી હૈયાશોકે હાથમાંની દોરી પણુ મુકી દેવી પડી હશે. છોકરાઓ, હવે તમારો વારો છે પણુ જરા ધીરા રોહો- દોરી, માંજો, લાહી, કામડી, તૈયાર કરવા માંડો, એટલે કનકવાનાં કાગળો (શેરનાં ખોમાં) પણુ રસ્તે કુદતાં કુદતાં તમારી પાસે આવશે !”

રા. કાલિદાસ કૃપાશંકર શેલતે કનકવાના સંગ્રહમાં એ કટાક્ષકાવ્યો લખ્યાં છે: એક કાવ્યનું નામ ‘ઉતરાણુ’ રખાયું છે અને તે કવિવર **નાનાલાલના** “ધર્મના વીર એ આર્યપુત્ર ગઈજો”નું ‘પ્રમાનિયું’ એ રાગનું પ્રતિકાવ્ય છે, જ્યારે ખીજા કાવ્યનું નામ ‘પતંગજંગ’ રખાયું છે અને એનો રાહ ‘નારાયણનું’ નામ જ લેતાં તેને તજ્યે રે” રખાયેલો છે. આમાંનું પહેલું કાવ્ય નીચે મુજબ છે :—

“ઉતરાણુ

સુરતના વીર ઓ ! શેખીનો ઉઠને,
ક ન ક વા - દો રી ની વા ગી ધ ડી ઓ;
આલ્યું ઉતરાણુ વા વાય ઉત્તર તથા,
ને ન ભો મંડળે જા મી ઝ ડી ઓ. ૧

જો દુકાનો મહોં ક ન ક વા - દો રી ની,
લો ક નાં ઝુંડ નાં ઝુંડ જા મે !
'પોણીઆ', 'અડધીયાં', 'લાલ', 'પીળા' અને
'કાળી'ના થાય સોદા ઝપાટે ! ૨

રીલ 'ગેંડા' તણી, 'કીસન'ની કારમી,
પાએલી છુટી શી છ લપેટી ?
પરતીઓ, દોર, પોંડા, દડા, ચુંછળાં,
વાળતાં રાત્રિઓ કંઈક વીતી. ૩

છગનને કહે મગન છાપરે ફૂદતો,
ને વળી મૂછ પર તાલ દેતો;
“પોણીઓ આજ મારો ઉડે ગગનમાં,
અડકતાં વેંત એણે જ 'કાષ્ઠપો,' ૪

ને હવેલી તણી, ઉંચી અગાશીએ,
ભુખણુ, જેકા ધૂમે ભાન ભુલી,
'સરતી'ના પેચ પડતાં ઉંચે ગગનમાં,
મૂકજે દોરી તું આજ ઢીલી. ૫

ને જમુ શેક શેકાણી સંગે ચઢ્યા,
આજ અસ જોષ લેજો સપાટે;
ક ન ક વા - જંગમાં નંદુ શેકાણીએ;
કંઈ ક ન ક વા તણો લાણુ કહાઓ ! ૬

કાકી દોરી લુંટે, પરતી પકડી પણે,
પાડતા પેચ રંગીલ કાકા;
ને પડે ભ્રમ “પકડોચ્છ,” “કાષ્ઠપોચ્છ”ની,
કાકી કાકા જુએ એ તમાસાં ! ૭

પેખજો, નીરખજો, સુરત રમણે ચડ્યું,
હું ટ જો દહા લ એ વો અ ને રા,
વાસી ઉતરાણુ ને ધોખીધદા પછી,
ન હિ મ જો એ ક શો ધ્યો ક ન ક વો. ૮

ક્ષત્રિગ્નયા ધૂમ્યા, વૈભવો ત્યાગીને,
યુ ઢ નાં દું દુ ભિ વા ગી યાં જ્યાં;
આજ એણી પેરે ધૂમતા સુરતીઓ,
ખા પ ના દ્ર વ્ય ની હો જી ક ર વા! ૯

વૃદ્ધ, આખા લ કે રં ક શ્રી મં ત નો,
આ જ ના ભે દ કાં ઇ જ જા હો;
આપ ને દીકરી, પત્ની સંગે પતિ,
ક ન ક વા-દો રી ની મો જ ર હા હો! ૧૦

જગતના ચોકમાં દિલસુફો કહી ગયા,
ભ ર ત જૂ મિ ખ રે છે અ નો ખી,
એ ભરત જૂમિમાં સુરત એક જ ગણ્યું,
ખા ન ને પાનતું ખૂ ય શો ખી. ૧૧

સા ત છે વાર ને આ ક ત હે વાર ની,
ક હે વ તો સુ ર ત માં સા ચી પ ક તી;
એક ઉતરાણુ છે, હિંદભરમાં બધે,
સુ ર ત માં થાય એ ની ત્રિ પુ ટી. ૧૨

વિશ્વ છો ખળલજો, પહાડ તૂટી પડે,
આ વ તી આ ફ તો છો ને લા ખો;
કનકવાજંગ મળશે નહિ ફરી ફરી,
છો થ તો દ્ર વ્ય કે રો હુ મા ડો! ૧૩

જમણના સ્વાદ ફેશન તણા કાકના,
લા લ દહે રી ત મે જાણી તા છો;
વા ર ત હે વાર ને લી જૂ તો માં ત મે
જીવ ન ના શો ખ ને ઓળખો છો. ૧૪

શાન્ત છો, દાંત છો, રસિક છો, ધનિક છો,
છો શૂ રા મો જ ને શો ખ ક ર વે;
દીવને પરહરી કનકવા દોરી લઇ,
આ જ ક ર જો ત મે દહે ર સ ર વે. ૧૫

इति श्रीपद्मपुराणे प्रकीर्णकसञ्ज्ञकः सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ।

પરિશિષ્ટ ૧ : લંગરિયાં ને ઘીસરકાટા

લંગરિયાં અને તે લડાવવાનો અર્થ—સાદી દોરી કે માંજને એક છેડે ઠીકરાનો કકડો, નાનો સરખો પત્થર, શીરડી કે એવી બીજી કોઈ જરા વજનદાર ચીજ બાંધીને એ દોરી કે માંજનો બીજો છેડો હાથમાં રાખી લટકાવેલી ચીજને ઝુલતી રાખવી તે ‘લંગર’ કે ‘લંગરિયું’ કહેવાય છે. એ કે એથી વધારે છોકરાં આવાં લંગરિયાં, સામાનું લંગરિયું કાપી નાખવાના ઇરાદાથી એક બીજામાં ભેરવે છે તેને ‘લંગરિયાં લડાવવાં’ કહેવામાં આવે છે. આ લંગરિયાં લડાવવા માટે ઓઢામાં ઓઢી એક બામ જેટલી તો દોરી કે માંજને જોડાયેલ.

મોસમ—ઘણુંબરું કનકવાના દિવસમાં અને કેટલીક વાર ત્યાર પછી પણ થોડાક દિવસ લંગરિયાં લડાવાય છે, કેમકે કનકવા ચગાવતી વેળા દોરી કે માંજે ગુંચવાતાં તે ન ઉકેલાતાં કકડા પડે છે અથવા તો થોડીક દોર કે માંજે પકડાય અને તે ચગાવવાના કે કનનાં બાંધવાનાં કામમાં વપરાય તેમ ન હોય તો લંગરિયાં માટે દોરી મળી રહે છે અથવા તો એના કેટલાક ખાસ શોખીનો કનકવા ચગાવવા માટે કામમાં લઈ શકાય એવી દોરી કે એવો માંજે પણ આ કામ માટે વાપરે છે.

નિયમ—લંગરિયાં લડાવનારા તમામ જણ પાસે ક્યાં તો સાદી દોરી કે શણનો દોરો કે માંજે હોવો જોઈએ એટલે કે બધા પાસે એક જ જાતનું સાધન હોવું જોઈએ. લંગર તરીકે બાંધેલી ચીજ ભલે જુદી હોય એનો કંઈ વાંધો નહિ.

કોઈ એ કે એથી વધારે જણાં સાદી દોરીથી લંગરિયાં લડાવનાં હોય તેવામાં કોઈ કાચ પાચેલી દોરીવાળું લંગરિયું લડાવે તો તેણે નિયમનો ભંગ કર્યો ગણાય—તે લુચ્ચો ગણાય અને બીજાં તેની સાથે લંગરિયાં લડાવે નહિ.

હાથલંગરિયાં લડાવવાની રીત—જેમ કનકવાના પેચ કેમ લેવા એમાં પણ હોશિયારીની જરૂરિયાત છે તેમ સામાનું લંગરિયું કાપવામાં પણ આવડત જોઈએ. કોઈએ લંગરિયું લગભગ બમ્બી સીધી લીટી જેવું પકડી રાખ્યું હોય તો ઓચિંતા પોતાના લંગરિયાનો તેના ઉપર ધસરકો ગેસે એ માટે પોતાનું લંગરિયું એટલે મારી જલદી ભેરવી આચકો મારવામાં આવે તો સામાનું લંગરિયું કપાઈ જવાનો સંભવ છે. જો એમાંથી એકનું લંગરિયું ન કપાય તો પછી બંને જણાં પોતપોતાની દોરી ખેંચે છે—આચકા મારે છે અને તેમ થતાં એકનું લંગરિયું અને કોઈક વાર બંનેનાં લંગરિયાં કપાઈ જાય છે કે કોઈક વાર લંગર તરીકે બાંધેલી ચીજ છૂટી જાય છે. જેનું લંગરિયું થોડીક દોર ઉપરથી કપાયું હોય તે બાકી રહેલી દોરી સાથે ગંડ બાંધી જોડી દે છે અથવા તો એ દોરને જતી કરે છે, અને હાથમાં રહેલી દોરીએ વળી બીજું ઠીકરું કે એવું કંઈ બાંધી લંગરિયું તૈયાર કરે છે. કેટલીક વાર લંગરિયું લડાવતી વેળા તે હાથમાંથી છૂટી જાય છે અથવા કેટલાક સામાની દોરીમાં ધસરકો પાડવા માટે હાથે કરીને છોડી દે છે, પરંતુ એમ કરવું એ તો લુચ્ચાઈ કહેવાય.

કેટલીક વાર એ જણાં અરસપરસ પોતપોતાનાં લંગરિયાં ભેરવી ત્રીજાને ગમે તેના લંગરિયા ઉપર પોતાનું લંગરિયું નાંખવા કહે છે. પહેલાં એ હોશિયાર હોય છે તો કેટલીક વાર ત્રીજાને એનું લંગરિયું નાંખે કે તરત જ તેનું લંગરિયું પેલાં એ જણાં પોતાનાં લંગરિયાંને ઝાક આપીને—ઉછાળીને કાપી નાંખે છે.

કેટલીક વાર ત્રણથી પણ વધારે જણાં લંગરિયાં સાથે લડાવે છે અને સામાનાં લંગરિયાં કાપવા માટે ખેચખેંચા કરે છે.

પગલંગરિયાં—આ તો હાથલંગરિયાંની વાત થઈ. હવે આપણે પગલંગરિયાંનો વિચાર કરીશું. એકખીમ્નનાં લંગરિયાંમાં આંટી ભેરવી પોતે લંગર તરીકે વાપરેલી ચીજ પોતાના પગના અંગૂઠા ને એની જોડેની આંગળીમાં દગાવી ખસતા જવું અને જરૂર જણાય તે પ્રમાણે દોરી છોડતા જવી તે ‘પગલંગરિયાં લગાવવાં’ એમ કહેવાય છે. દોરી છોડવામાં કે ખસવામાં અમુક પ્રકારનો ફરક પડનાં પોતાનું કે સામાનું લંગરિયું કપાઈ જાય છે. જે દોરી અગત્યર સરે તેમ તે છોડાય તો તો મોટે ભાગે સામાનું જ લંગરિયું કપાય.

ધીસરકાટ્ટા—જેમ કેટલાકને કનકવા ચગાવવાનો શોખ હોય છે અને કેટલાકને લંગરિયાં લગાવવાનો શોખ હોય છે તેમ કેટલાંક છોકરાંએને સામસામી ધીસરકાટ્ટા લગાવવાનો શોખ હોય છે. દોરીનો એક નાનો કકડો પોતાના હાથમાં રાખી એ વડે ખીખના હાથમાં રહેલા દોરીના કકડાને ધસરકો લગાવી કાપવાની રમત તે ‘ધીસરકાટ્ટા’ કહેવાય છે અને એવી રમત રમવી તે ‘ધીસરકાટ્ટા લગાવવા’ એમ કહેવાય છે.

ધીસરકાટ્ટાના પ્રકાર—ધીસરકાટ્ટા એ રીતે લગાવાય છે: (૧) આંટો લપ્પને અને (૨) આંટો લીધા વિના. પોતાના હાથમાં દોરીનો એક છેડો પકડી રાખી, ખીખએ જાંતે હાથ વડે પકડી રાખેલી દોરીમાંથી ખીખે છેડો પસાર કરી—આંટો લપ્પ, એ છેડો ખીખ હાથ વડે પોતે પકડવો અને પછી જાંતે જણાએ સામસામી દોરીના ધસરકો લગાવવા તે ધીસરકાટ્ટાનો પહેલો પ્રકાર છે; અને પોતે એ હાથ વડે દોરી પકડવી અને સામો પણ તે પ્રમાણે દોરી પકડે એટલે આંટો લીધા વિના પોતાની દોરી વડે સામાની દોરી ઉપર ધસરકો પાડવા તે ધીસરકાટ્ટાનો ખીખે પ્રકાર છે.

જેમ ખીખ બધી રમતોમાં લુચ્ચા માણસો લુચ્ચાઈ કરે છે તેમ આમાં પણ એવી કેટલીક લુચ્ચાઈ કેટલાક કરે છે. એક લુચ્ચાઈ તો એ છે કે પોતાની દોરી કપાઈ જવાની અણી ઉપર હોય સારે અથવા તો સામાની દોરી ઉપર નાહકનો ધસરકો પાડવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે પોતાના હાથમાંથી દોરીનો એક છેડો છોડી દેવો તે છે. ખીખ લુચ્ચાઈ એ છે કે કોઈ ન જાણે તેમ એવડી દોરી રાખી ધીસરકાટ્ટા લગાવવા.

इति श्रीपतङ्गपुराणे लङ्गरियक-दवरकसङ्कर्षणनामकं प्रथमं परिशिष्टं समाप्तम् ।

પરિશિષ્ટ ૨ : ૧ પરિભાષા

૪૫ અક્ષયતૃતીયા, ૨૨ અચ્છેરિયા પરતી, ૭ અગ્નિયું, ૧૬ અડધીવીસ, ૨૮ આચકો, ૧૬ આંટી, ૪ આદાસીસી, ૮ આનલકિન્ના, ૩૬ ઈન્ડાં, ૪૪ ઉડમાથું, ૪૦ ઉતારણું, ૨૯ ઉતારવું, ૨૫ ઉપલું કન્નું, ૨૬ એક ને ચૂન, ૨૭ એકવડાં કન્નાં, ૨૭ એંચણિયો, ૩૫ એંચંએંચી, ૨૦ કકડું, ૮ કતરાયેસો કનકવો, ૨૮ કતરાવડું, ૨૫ કનકવાની અવળી ખાણું, ૨૫ કનકવાની સવળી ખાણું, ૧૧ કનકવાનું માથું, ૩૦ કલ્લાસર કનકવો, ૨ કનકવી, ૧ કનકવો, ૩૨ કનકવો ઉતારવો, ૨૯ કનકવો મૂકાવવો, ૩૮ કનકવો લપટાવવો, ૨ કનકૌવા, ૨૫ કન્નું, ૭ કન્નાતો કનકવો, ૨૫ કન્નાં, ૧, ૨.૫ કન્નાં ગાંધવાં, ૨૭ કન્નાવું, ૨૭ કખી, ૩૪ કપવન, ૧૧ કમાંચ, ૧૧ કમાન, ૨૯ કમાન છટકવી, ૧૦ કયડો, ૧૮ કરગરો, ૪ કગિયું, ૪ કાગડી, ૧૭ કાચ, ૧૭

૧ આ પરિભાષામાં આપેલા શબ્દો સામે પૃષ્ઠાંક આપેલો છે. એ પૃષ્ઠાંક મોટે ભાગે, એ શબ્દ પ્રથમ કયાં સમજાવાયો છે તેને ઉદ્દેશીને છે. વિશેષમાં આ પરિભાષામાં કનકવાનાં અમુક નામો કે જેનો ખ્યાલ સહેલાઈથી આવી શકે તેમ છે તે છોડી દેવાયાં છે તેમ જ કેટલાંક કન્નાંનાં નામ પણ છોડી દેવાયાં છે.

કાચ પાચેલો દોરો, ૧, ૧૦ કાપ, ૭ કાપકમાન, ૫ કાપલી, ૬ કામડી, ૧૦, ૧૧ કાંપ, ૨ કિન્ના, ૮ કિન્નિયા, ૬ કુંડી, ૧૮ કુત્તિ, ૧૮ કુત્તિયલ, ૧૧ કુખ્જ, ૨૧ કૂવાનું પિંડું, ૪ ખડખડ્યું, ૪૧ ખાટુંવડું, ૩૧, ૪૨ ખુરસી, ૩૫ ખેચંખેચી, ૧૦ ખેળ, ૧૫ ગદ્દા, ૩૬ ગંઠાષ જવું, ૩૧ ગંડુલ, ૧૬ ગાંઠ, ૪ ગિલાંડર, ૨૩ ગુચ્છો, ૨ ગુફી, ૨૮ ગુંદર, ૩૬ ગૂંચ, ૨૦ ગૂંચળી, ૧૬ ગૂંચળો, ૧૬ ગૂંછળી, ૨૮ ગોથ, ૨૮ ગોથ ખવડાવવી, ૪૪ ગોરવ, ૨૧ ગોળ પરતી, ૨૦ ગોળ પિંડું, ૪૨ ઘંટ, ૧૮ ધસરકો, ૮ ધાર, ૫૩ ધીસરકાદા, ૨૧ ધુમટદાર પરતી, ૨૪ ચક્રો, ૧, ૩૦ ચગાવંચો, ૨, ચંગ, ૪ ચટેરી, ૮ ચંદા, ૩, ૧૨ ચમચક, ૨૨ ચરખી, ૧૫ ચાપડો, ૩૫ ચામડાની ખોલી, ૧૬ ચારતારી દોરી, ૫ ચોક્ષાળું, ૨૭ ચોવડાં કન્નાં, ૧૬ છતારી દોરી, ૭ છાપખાઉ, ૨૦ છીલ, ૩૬ જર્મની, ૫ જામાસજી, ૧૧ જીભ, ૭ જોસદાર, ૪૧ ઝુંડો, ૪૧ ઝોલ, ૧૬, ૩૬ ઝોલ્લો, ૬ ટટ્ટી, ૧૫ ટેલર, ૩૪ ઠંસાવડું, ૪૧ ઠાંસી જોવું, ૧૪ ઠુમકો, ૧૦ ઠાંકું, ૧૮ ડાંચાનો માંજો, ૧૪ ઢચક ઢચક, ૧૧ ઢડા, ૮ ઢલુતો કનકવો, ૮ ઢલુતું, ૧, ૧૦, ૧૧ ઢલો, ૬ ઢાકું, ૨૬ ઢીલ, ૨ ઢેચી, ૧૪, ૨૮ ઢેચલ, ૧૬ તકલેદી દોરી, ૧, ૪૨ તાર, ૭ તાવિયો, ૮ તિલંગ, ૨ તિલંગી, ૨, ૮, ૧૨ તુક્કલ, ૩૫ તેલ પૂરવું, ૧૮ દત્તિ, ૨૧ દાંડી, ૮ દુધાર, ૮ દેટિયા, ૧ દોરી, ૭, ૩૭ દોરીદાર, ૮ ધરમદાંડિયો, ૧૮ ધાખો, ૧૫ નખ, ૮ નમી ગયેલો કનકવો, ૨૦ નાળિયેરી પિંડું, ૧૮ નિસારતો, ૨૫ નીચલું કન્નું, ૫૩ પગલંગરિયાં, ૬ પંજો, ૨ પડાઇ, ૨ પતંગ, ૨ પતંગડી, ૪૫ પતંગદિન, ૨૧ પતાસું, ૨૧ પરતી, ૨૧ પરતો, ૨૧ પરવીટા, ૨૨ પરેટા, ૧૭ પાકી દોરી, ૧૫ પાટલી, ૧૬ પાવીસ, ૨૩ પાસેરિયા પરતી, ૨૦ પિંડું, ૨૦ પિલ્લું, ૧૧ પુછલ્લા, ૧૨ પૂછકું, ૭, ૧૨ પૂછડેદાર, ૩૩ પૂરપાટ દોરી, ૩૩ પેચ, ૩૩ પેચ લડાવવા, ૩૬ પેટું, ૨૧ પૈકું, ૭ પોણિયું, ૧૬ પોણીવીસ, ૪૨ ફાનસ, ૨૧ ફાળકી, ૨૧ ફાળકો, ૨૧ શીરકી, ૨૦ શીરકું, ૭ ડુગી, ૨ ડુગી, ૩૧, ૪૨ કુગો, ૨ કુઢી, ૫ કુન્નું, ૭ કુન્નેદાર, ૧૪ કુસકું, ૫ કૂમવું, ૭ કૂમતેદાર, ૩ બગલું, ૧૦ બરોળ, ૭ બજેલા કાપકમાનવાળો કનકવો, ૧૫ બાકસ, ૧૫ બાના, ૧૬ બામ, ૧૬ બારતારી દોરી, ૫ બાવટાની મા, ૭ બેતાવના પાંચવાળો, ૨૭ બેવડાં કન્નાં, ૧૫ બાકસ, ૨ બોડલો, ૨૦ બગોટું, ૩૩, ૩૪, ૩૮ ભપકો મૂકવો, ૩૦ ભલકો, ૩૪ ભરદોરી, ૮ ભરારી, ૩ ભુજા, ૮ મકડા, ૪૦ મકરસંક્રાન્તિ, ૬ મચ્છી, ૧૭ મંજા, ૬ મટકી, ૧૨ માછલી, ૧૭ માંજો. ૧૭ માંજો, ૬ માણસ, ૨૮ મામ, ૧૧ મુડા, ૮ મેમુંદી, ૧૨ મોર, ૧૮ રંગડાનો માંજો, ૩૫ રામરોટલા, ૧૫ રીલ, ૩૫ રોટલા, ૪૧ લગનો દિવસ, ૫૨ લંગર, ૩૫, ૫૨ લંગરિયું, ૧૬ લચ્છી, ૧૬ લચ્છો, ૩૪ લટકી પડવું, જલપુક, ૧૦ લાહી, ૧૮ લીસો માંજો, ૧૭ લૂગદી, ૧૭ લૂગદાનો માંજો, ૨ લેપડી, ૨ લેપડી, ૭ લોટણિયો, ૭ લોટવું, ૪૪ વરસી, ૩૬ વહુવર, ૧૬ રવળ, ૮ વાવડી, ૪૪ વાસી ઉતરણ, ૨૦ વીંટાળવું, ૨૧ શણવું પિંડું, ૩૪, ૪૦ શરત, ૬ શીલેદાર, ૩ શુદ્ધ બગલું, ૨૬ શ્વેત શ્વેત, ૨૬ શ્વેત શ્વેત, ૩૪ સપવન, ૩૩ સરકી મૂકવી, ૩૩ સરતી, ૩૩ સરતી મૂકવી, ૧૭ સરસ, ૩૩ સહેલ મૂકવી, ૩૧ સાતરા, ૩૧ સાંતરા પાડવા, ૫ સાદડી, ૭ સાદા કાપકમાનવાળો કનકવો, ૧, ૩૩ સાદી દોરી, ૭ સુરતી, ૩૧ સૂષ જવું, ૩૩ સેહેર મૂકવી, ૧૬ સોળતારી દોરી, ૮ રહેલ, ૩૩ હથા મારવા, ૬ હમેલદાર, ૩૩ હાથ મારવા, ૫૨ હાથગરિયાં, ૧૭ હાથે ધસેલો માંજો, ૩૪ દાર. 15 Box, 9 Box kite,

૧ ચાના ચિત્રમાં બંને હાથ પહોળા નેઘએ એમ મારું માનવું છે.

૨ કનકવો એક બાજુ વધારે લોટતો હોય તો દોરીમાં વળ ચાને વળિયાં પડે છે. એ ઉકેલવા માટે કનકવાને બીજી બાજુ લોટાવવો.

9 Cellular kite, 8 Eddy kite, 9 Hargrave kite, 2 Kite, 45 Kites' day, 9 Malay kite, 9 Tetrahedral kite.

इति श्रीपतङ्गपुराणे परिभाषासम्बद्धं द्वितीयं परिशिष्टं समाप्तम् ।

પરિશિષ્ટ ૩ : પ્રશ્નાવલી

- (૧) અમુક જ ઠેકાણે કન્નાં આંધવાનું શું કારણ છે ?
- (૨) અહીં મળતા કનકવાને એકને બદલે એ કન્નાં આંધવાનું શું કારણ છે ?
- (૩) કન્નાં અવળી બાજુએ શા સારું ન આંધવાં જોઈએ ?
- (૪) ઉપલા કન્ના ને નીચલા કન્ના વચ્ચેનાં અંતરો જુદા જુદા માપના કનકવા આશ્રીને રજુ થઈ શકે એ માટે કોઈ ફૂંચી (formula) આપી શકાય ?
- (૫) કન્નાં આંધતી વેળા ઉપલા કન્ના ને ગાંડની વચ્ચેનું અંતર નીચલા કન્ના ને ગાંડ કરતાં એછું રાખવાનું શું કારણ છે ?
- (૬) શૂને શૂન કે એવા કન્નાં આંધવાથી કનકવો સ્થિર કેમ રહે છે ?
- (૭) કનકવાને પૂછકું આંધવાથી એ કેમ સ્થિર બને છે ?
- (૮) એક ને શૂન કે એવાં કન્નાં આંધવાથી કનકવો લોટ છે તેનું શું કારણ ?
- (૯) શૂને શૂનને બદલે દસને દસ કે વીસને વીસ એવાં મોટાં કન્નાં આંધે તો કંઈ ફેર પડે ખરો અને તેનું શું કારણ ?
- (૧૦) કન્નાં આંધવા માટે બહુ મોટી દોરી લેવાય તો કનકવાની સ્થિરતા વજેરેમાં તકાવન પડે ?
- (૧૧) કયા કનકવાની કમાનતો વળાંક કેટલો હોય તે માટે કોઈ ફૂંચી આપી શકાય ?
- (૧૨) કનકવો ઢઢણતો હોય તો ઉપરે કન્ને ગાંડ દેવાનું શું કારણ ?
- (૧૩) કનકવાનો વેગ કેવી રીતે માપી શકાય ?
- (૧૪) કનકવો કેટલો કતરાતો હોય તો કેટલી કળી કયાં આંધવી એ કોઈ એક ફૂંચી દ્વારા દર્શાવાય ?
- (૧૫) અમુક જાતનો કનકવો અમુક સંયોગોમાં કેટલે ઊંચે જાય ?
- (૧૬) કનકવાને દોરી સાથે છોડી દેવાય તો તે અમુક પ્રકારનો વાયુ વાતો હોય ત્યારે કેટલે દૂર સુધી જાય ?
- (૧૭) કનકવો ક્યારે કેટલા વેગથી લોટ ?
- (૧૮) કનકવામાં ક્યારે કેટલો ઝોલો પડે ?
- (૧૯) બપોરે મૂકવાથી કનકવો લોટતો અંધ થાય છે તેનું શું કારણ ?
- (૨૦) કનકવો સામાન્ય રીતે જોડે ઊંચો જતો હોય તેનાથી વધારે ઊંચે એને ચડાવેલો હોય તો એને થોડેક અંતરે બીજો કનકવો શા સારું આંધવો ?
- (૨૧) એક કનકવા ઉપર વધારેમાં વધારે કેટલા ફાનસો કેટલે અંતરે ટાંગી ચલાવી શકાય ?
- (૨૨) કનકવો ખેંચાતાં સામાન્ય રીતે ઊંચે આવે છે તેનું શું કારણ ?
- (૨૩) હુમકો મારવાથી કનકવામાં શો ફેરફાર થાય છે અને તેમ થવાનું શું કારણ છે ?

આ અને આવા બીજા પ્રશ્નોનો ઉત્તર અમુક જાણતાને જ્ઞાનમાં રાખી ગણિતશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આપી શકાય, પરંતુ એ બિહાપોહ અત્યસ્થાને થઈ પડે એમ ધારી એ જતો કરાય છે અને એ માટે સ્વતંત્ર ચર્ચા કોઈ ગણિતને લગતા માસિકાદિમાં કરવા વિચાર રખાય છે.

इति श्रीपतङ्गपुराणे प्रश्नावलीनामकं तृतीयं परिशिष्टं समाप्तम् । तत्समाप्तौ च समाप्तमिदं परिशिष्टत्रयसमलङ्कृतं श्रीपतङ्गपुराणम् ॥

